

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ХОЛМСЬКЕ БУДІВНИЦТВО КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Холмське будівництво короля Данила Романовича як окреме, виняткове для свого часу явище історичного культурного досвіду Центрально-Східної Європи в окремих з-поміж найважливіших його виявів стало доступним з публікацією Галицько-Волинського літопису. На його сторінках запропоновано добірку вимовних переказів про поодинокі споруди королівської столиці, окремі їх архітектурні особливості та унікальні й зафіксовані саме завдяки цьому елементи оздоблення. Виклад подає комплекс цілком виняткових відомостей до будівельного аспекту культурної практики старокіївського родовету на ще й досі скромно зауваженому немало визначальному для національної традиції XIII ст. “холмському” етапі її еволюції. Проте не тільки за давнішого стану сприйняття й осмислення холмського літопису короля Данила Романовича, а ще й зовсім донедавна вказаний комплекс проблем майже не привертав уваги. До того ж, ще зовсім недавно ці скупі свідчення виступали мало не єдиним доступним джерелом відомостей про зазначене своєрідне явище холмської традиції. Водночас, попри неодноразові звернення до них, вони ніколи не були об’єктом прискіпливішої уваги. Визначальним для їх сприйняття виявився незмінно практикований жанр достатньо поверхового переказу літописного оповідання зі здебільшого мінімальним використанням ширшого контексту.

Першим цю недооцінену сторону історії холмського осередку принагідно повніше подав Дмитрій Гловайскій ще у 80-х роках XIX ст. За тогочасною нормою, він запропонував коментований виклад літописного оповідання, доповнивши його вказівками на збережені на той час у холмській околиці не зафіксовані в літописі вежі в Білавині та Стівпі (польськ.: Столп’є)¹. Петербурзький історик заклав основи довготривалого канону сприйняття зазначених сторінок холмського літопису короля Данила Романовича. Попри загальнодоступність опублікованого оригінального тексту, власне оповідання Д. Гловайського виявилось тим реальним “головним” і найважливішим джерелом, до якого – при зверненні до вказаного літописного матеріалу – надалі

¹ *Иловайскій Д. Даниил Романович Галицкий и начало Холма // Холмская Русь. Исторические судьбы русского Забужья / Изд. П. Н. Батюшков. – Санкт-Петербург, 1885. – С. 1–12.* Як виклад, так і коментар з нинішнього огляду випадає визнати надто

довільними. Так, наприклад, розташована за два десятки кілометрів від Холма вежа в Стівпі разом зі збудовною на ближчій відстані з протилежної сторони міста в Білавині подані належними до системи... його міських укріплень: там же. – С. 4.

вдавалися навіть частіше, ніж до самого літопису. Своєрідне підсумування уже понад столітнього тиражування й закономірного “незмінного поповнення” отриманого на такий спосіб “знання” уже була нагода запропонувати, вдаючись найперше до мистецького аспекту “успіху”². Аналіз наявних “здобутків” засвідчує послідовну підміну автентичного літописного переказу опрацьованими насамперед на основі поверхового засвоєння окремих зафіксованих у ньому фактів “плодами зусиль” давніших авторів, які для новішої літератури нерідко й слугували “найсправжнішим автентичним джерелом”.

Втім, зазначений текст Д. Гловайського – не одинокий “наріжний камінь” утвердженого на такий спосіб “канону”. Немало аналогічно сприймається також доля молодшого викладу та коментарів Михайла Грушевського³. У сукупному “каноні” не бракує й новіших, теж, буває, достатньо далеких від літописної розповіді трактувань, здебільшого запозичених з досить обмеженого набору “скарбів підручного бібліотечного фонду”. Актуальний “підсумок” майже півторавікового сприйняття літописного оповідання про будівництво Холма та ширший холмський аспект будівельного напрямку активності засновника міста й надалі все ще виступає з немалою перевагою здобутків насамперед власне на такий спосіб запрозентованої стадії зусиль на відповідному напрямі⁴.

Усвідомлення цього провадить до необхідності прочитання будівельної сторони літописного викладу, як і загалом холмського досвіду, з послідовним відмежуванням від немало уробленої, нерідко позбавленої автентичної джерельної основи і внаслідок цього різюче поверхової у її конкретних виявах “традиції”. Інша, не менш істотна особливість потенційного синтетичного знання співвідноситься з мало доступним й залученим донедавна ширшим контекстом археологічних досліджень. Завдяки найновішим знахідкам археологів на терені Холма привідкриваються не тільки перспективи верифікації багатьох моментів літописного оповідання. Водночас з’являються й відомості про окремі не відзначені в ньому істотні сторони холмської будівельної практики. Археологічні матеріали – поряд з літописом – виявляються другим найважливішим, не менш вимовним за нього, а подекуди, як здатні переконати найновіші відкриття, – навіть однозначно вимовнішим джерелом для засвоєння та осмислення будівельного контексту історії королівського середовища.

Досвід критичного перегляду мистецьких сюжетів холмського літопису короля Данила Романовича в їх ширшому сприйнятті, як і вибраних епізодів біографії знаменитого володаря⁵, не тільки “будівельного” її аспекту,

² Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 71.

³ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: В 10 т., 12 кн. – Львів, 1905. – Т. 2: XI–XIII вік. – С. 381–384.

⁴ Найновіший огляд літописних відомостей про початки Холма див.: Jusupowicz A. “Богу же изволившю Даниль со-

зда градъ Холмъ”. Geneza Chołma i jego biskupstwa // Rocznik Instytutu Europy Śródkowo-Wschodniej. – Lublin, 2014. – R. 12, zes. 6. – S. 11–26. Правда, запропонований коментар не має принципово важливих нових поглядів на початки столиці короля Данила Романовича та поодинокі аспекти її найдавнішої історії.

⁵ Александрович В. 1) Князь володимирський, 2) Угровський епізод, 3) Холм князя і короля Данила Романовича // Александрович В., Войтович Л. Король

разом з відповідними чи наближеними результатами розмірковувань поодиноких новіших авторів щодо певних обставин життєвого шляху короля та фактів його епохи⁶, дає підстави сподіватися на можливий успіх таких заходів й стосовно інших, скромніше засвідчених на різний спосіб напрямів активності знаменитого правителя та його оточення. А найновіші археологічні відкриття у королівській столиці (навіть попри цілком попередній характер як їх самих, так і оприлюднених досі результатів проведених пошуків) не лише здатні стати важливим доповненням літописного переказу. Водночас, разом з ширшим контекстом вимови унікального писемного джерела найдавнішої холмської історії, вони забезпечують також нові можливості верифікації поодиноких складових викладу холмського літопису, уточнення та доповнення окремих його вказівок й вибудованих на їх основі фактів холмської історичної традиції.

За свідченням літописного оповідання під 1259 р., початки Холма та його розбудови закорінені в докладніше не окресленій давнішій ситуації: “Данилово бо княжащоу . во Володимѣрѣ созда градъ Оугорескъ . и постави во немь пискоупа. Данилови... ѡздащоу же емоу по полю . и ловы дѣющоу. и видѣ мѣсто красно . и лѣсно на горѣ . ѡбходащоу шкроугъ его полю . и вопроша . тоземѣць . како именується мѣсто се . шни же рекоша Холмъ емоу . има есть и возлюбивъ мѣсто то . и помысли да сожижеть на немь градець малъ . ѡбѣщаса Бѣу и стѣоу Иваноу . Златооустоу . да створить во има его . цркъвь и створи градѣць малъ . и видѣвъ же ѡко Бѣ помощникъ емоу и Іѡаѣнъ спѣшникъ емоу есть и созда гра^а инѣи . егоже Татарове не возмогоша прияти . егда Батѣи всю землю Роускоюю поима”⁷.

Данило Романович (Славенні постаті Середньовіччя. – Вип. 3). – Біла Церква, 2013. – С. 61–74, 81–95, 163–202.

⁶ Тут не можна не згадати дві найновіші позиції біографістики короля, хоча до них не бракує суттєвих застережень: *Майоров О.* Галицько-волинський князь Роман Мстиславич, володар, воїн, дипломат: У 2 т. – Біла Церква, 2011. – Т. 2. – С. 519–632; *Его же.* Русь, Византия и Западная Европа: Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. (Studiorum Slavicorum Orbis. – Т. 1). – Санкт-Петербург, 2011. – С. 443–708 (з огляду на тему, обидві версії книги лише частково стосуються безпосередньо короля); *Dąbrowski D.* Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – Т. 1). – Kraków, 2012. Рецензію на два перші видання див.: *Александрович В.* Не зовсім звичайна монографія “незвичайного князя”. *Майоров О.* Га-

лицько-волинський князь Роман Мстиславич, володар, воїн, дипломат: У 2 т. – Біла Церква, 2011. – Т. 1–2 // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 295–313. Рецензію на останню книгу див.: *Його ж.* “Щастя” короля Данила Романовича. *Dąbrowski D.* Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – Т. 1). – Kraków: Avalon, 2012. – 538 s. (див. с. 311–352 цього випуску).

⁷ *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ).* – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 842–843. У літературі існує породжена незмінним виразно поверховим підходом до відповідного свідчення своєрідна “мода,” трактувати викладені тут обставини заснування Холма як “легенду”. З новіших прикладів див.: *Пуцько В.* Літописне оповідання про місто Холм // *Український історичний журнал.* – 1997. – № 1. – С. 115;

Наведена розповідь однозначно виводить заснування Холма від давнішого володимирського – “первісного” для “нової столиці” – контексту, хоча безпосереднім попередником у ній виступає ніби не сам Володимир, а новіший, проте – в зіставленні з ним – водночас не до порівняння скромніший (втім і за вимовою літописної розповіді про нього) і, внаслідок цього, – фактично наділений тільки “проміжним” значенням Угровськ. Сам “угровський епізод” у практичному холмському контексті при цьому згадано хіба що задля часового відсилання. Втім, про зазначене місто “на історичному шляху від Володимира до Холма” відомо надто мало. Радше, скромні звернення до Угровська у дотеперішній літературі (переважно, виразного краєзнавчого забарвлення), до того ж, так само не завжди супроводили зважені, прийнятні розмірковування і висновки. Серед запропонованих висловлювань не бракувало здогадів, поданих як твердо встановлені факти, – з “доробку” неодмінної сталої й немало улюбленої їх супутниці – “історії, яка могла бути”⁸. Наведена літописна розповідь пропонує також загально подану скупу хронологію зміни характеру та становища майбутньої столиці короля Данила Романовича упродовж недовготривалого проміжку часу від будівництва “першого Холма” до приходу 1241 р. монголів.

Федорак Н. Поетика Галицько-Волинського літопису. – Львів, 2005. – С. 145. Уже була нагода привернути увагу до тієї очевидної, хоча й найвиразніше недооціненої обставини, що для періоду укладення та редагування літописного оповідання конкретна ситуація появи столиці ніяк не могла належати до віддаленої, а, щобільше, – “легендарної” минувшини. А підозру щодо автора відповідного оповідання у схильності до немало поширеного за тих часів намагання подати “кращу” історію (втім, нашим сучасникам, як перекоонує немалий ряд показових прикладів, це теж “вдається” ніяк не менше) варто б аргументувати. Крім того, сама розповідь, попри жанрову лаконічність та неминуче за таких обставин ретроспективне відмежування, також наділена цілком придатними для “впізнання” ознаками викладу автентичного перебігу подій. Див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжеті... – С. 44.

⁸Найдокладніший досі огляд доступних фактів з історії тогочасного Угровська через “будівельний”, насамперед, її контекст див.: *Александрович В.* Угровське будівництво короля Данила Романовича (готується до друку). Текст пропонує досить радикально переосмислений виклад проблематики, у первісному варі-

анті опублікований: *Його ж.* Угровський епізод. – С. 81–95. Як і останнім часом в Холмі, зовсім нові перспективи для осмислення Угровська принесли археологічні відкриття, проте їх фактично перервано на самому початку, а скромно оприлюднені результати того, що все таки вдалося зробити, не завжди супроводили належно опрацьовані, оправдані й коректні під науковим оглядом фахові коментарі (див.: там само. – С. 93–95). Зрештою, самі публікації угровських археологічних знахідок фактично зовсім “загубилися” серед регіональної літератури й не мали нагоди увійти до ширшого контексту наукової традиції. Проте осмислення опублікованих матеріалів перекоонує в необхідності сприймати Угровськ серед виняткових явищ епохи й середовища короля Данила Романовича. Це не тільки одинокє – поза Володимиром, де почалася самостійна біографія знаменитого правителя, й Холмом, з яким співвідноситься її найвище піднесення, – докладніше задокументоване літописним переказом, а й водночас ще також засвідчене археологічно, місто, на ґрунті якого розгорталася найважливіша у її виявах, унікальна для свого часу та східноєвропейського контексту будівельна активність короля.

Початковий, докладніше не відзначений короткий етап розбудови міста, пов'язаний з появою первісного укріплення, приніс “градець малъ”, якому – належить здогадуватися за результатами найновіших досліджень відкритих його реалій – випало проіснувати щонайбільше декілька років⁹. Скупе літописне оповідання не зберегло жодних вказівок на реалії первісної холмської забудови. Так само не вказано про виконання уже на цьому етапі згаданої обіцянки спорудити церкву святого Іоана Златоуста. Радше, реалізацію даного при виборі місця для майбутньої столиці відповідного зобов'язання тоді відкладено. Принаймні, зведений у короткому проміжку часу наступний “гра^д инъи”, що його татари, за словами літописця, “не возмогоса прияти . егда Батыи всю землю Роускоюю пойма”, літописний виклад співвідніс винятково з одинокою церквою Святої Трійці: при набігу вона “зажьжена бы^с . и паки создана бы^с”¹⁰. Інших храмів у тодішньому контексті в розповіді не віднотовано. Троїцька церква більше не з'являється у джерелах. Докладніше задокументована традиція пізньосередньовічного та ще молодшого міста храму з таким посвяченням не знає¹¹. Лаконічна

⁹ Висновок про цю винятково стислу хронологію підказали результати найновіших археологічних досліджень, див.: *Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja książęca na “Wysokiej górze” w Chełmie w świetle wyników badań archeologicznych z lat 2010–2012 // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 182–183.*

¹⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 843.

¹¹ Див.: *Gil A. Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku. – Lublin; Chełm, 1999. – S. 163.* Відсутні храми вказаного посвячення і в найближчій холмській околиці серед новішої єпархіальної мережі. Див.: *Слободян В. Церкви Холмської єпархії. – Львів, 2005. – С. 87–476.* Очевидним прикладом “історії, яка могла бути”, виступає новіша пропозиція бачити в ній дерев'яний храм. Запропонований погляд навіть викладено у певному розвитку. Спершу стверджено: “Церковь Св. Троицы, сооруженная, по всей видимости, из дерева, на втором этапе строительства Холма”. Див.: *Домбровски Д. Учредительная деятельность Даниила Романовича в свете Галицко-Волынской летописи // Русин. Международный исторический журнал. – 2014. – № 2(36). – С. 136.* Далі пояснено підстави такого висновку: “Для оценки, из какого именно материала была сооружена церковь Св. Троицы, важен контекст сообщения. Данное событие имело место во время

безуспешной осады Холма монголами. Масштаб пожара не мог быть, таким образом, слишком большим. Это наводит на мысль, что объект был деревянным, ведь это более легковоспламеняемый материал, чем кирпич или камень. Однако это не более чем гипотеза”. Див.: там же. – С. 137, прим. 42. В іншому місці коротко згадано “о сожжении и восстановлении... церкви Св. Троицы”: там же. – С. 133 Проте запропонована гіпотеза цілком придумана, як і покладене в її основу виведене із задалегідь бездоказово прийнятого уявлення, твердження про обмежений характер пожежі під час облоги, хоча літопис не згадує про якусь облогу, відзначаючи лише, що наїзники не захопили місто. Що ж до пожежі Троїцької церкви, то варто мати на увазі вказівку літописного викладу винятково на підпалення, без будь-якого конкретизування. Про пожежу власне міста при цьому в тексті літописної розповіді не йдеться зовсім. У найновішій збірній публікації за матеріалами археологічних досліджень холмської резиденції про церкву, так само всупереч конкретній вимові літописного свідчення згадано, як про таку, “o której napisano w kronice, iż została zniszczona (підкреслено – *B. A.*) podczas najazdu Mongołów”: *Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Chorąży T. Palatium czy zespół rezydencjonalny?*

вказівка на відновлення після монгольського набігу засвідчує функціонування першої зафіксованої місцевої церкви й надалі, щонайменше, випадало би здогадуватися, – за умов короткочасного найвищого піднесення новозаснованого міста. Тому належить визнати, що найстаршій свідченій на місцевому ґрунті церковній споруді випала доля більшості святинь королівської столиці – вони зникли за незнаних для нас обставин. Д. Домбровський привернув увагу до її відсутності серед переліку храмів, знищених під час знаної пожежі Холма: “Любопытно, что она не вошла в список потерь; таким образом не исключено, что она не пострадала во время пожара 1256 г.”¹². Втім, тут випадає вбачати насамперед ще одну досі не побачену з численних загадок холмського літопису. Відсутність вказівки про церкву в контексті пожежі часу “куремсиної війни” здатна б, зокрема, пояснити її очевидне знаходження поза межами ансамблю резиденції, оскільки літопис у контексті пожежі розповідає винятково про головні святині – Холмської гори, тоді як місто при цьому виявляється цілковито обійденим увагою.

Зафіксована посвята першого відзначеного на терені столиці храму не належить до більше поширених у тогочасній церковній практиці українських земель. Проте привертає увагу аналогічне посвячення збереженої досі, неодноразово перебудованої згодом церкви (споруда фактично не вивчена зовсім) у раніше закладеному зусиллями Данила Романовича маловідомому Данилові поблизу Крем'янца. Данилівська паралель дає змогу вбачати за посвяченням найстаршого засвідченого джерелами холмського храму вірогідне відкликання до невідомої нам в інших конкретних виявах певної традиції періоду закладення Данилова – тим більше, що в часі обидва храми не так уже й віддалені. А оскільки появу Данилова випадає співвідносити з володимирським періодом біографії короля¹³, у вибраному посвяченні є підстави вбачати ще один вірогідний конкретний володимирський слід на холмському ґрунті.

Усе ще остаточно не ідентифікована, церква святого Іоана Златоуста, споруджена згідно з обітницею, даною при закладенні Холма, найправдоподібніше, мала з'явитися, очевидно, щойно в 1240-х роках, при розбудові резиденції на Холмській горі, що на той час уже прибрала значення центру володінь засновника. У цьому, зрештою, переконає насамперед лаконічний літописний переказ про храм як виняткову для свого часу будівлю. Принагідно описана в короткому викладі споруда, закономірно, ніяк не могла бути зведена не тільки за часів функціонування первісної забудови холмського осередку, яку літописець окреслив поняттям “градець малъ”. Сумнівно також, аби ця святиня з виразно зазначеним на сторінках літописного оповідання особливим навантаженням (див. далі) мала постати й тоді, коли перший архітектурний комплекс змінив історичний наступник – “град инъги”. За всіма збереженими в літописному викладі прикметами святиня

Рółnocna część Góry Katedralnej w Chełmie (Wysoka Górka) w świetle wyników najnowszych badań // Sprawozdania archeologiczne. – Kraków, 2014. – Т. 66. – S. 148.

¹² Домбровски Д. Учредительная дея-

тельность... – С. 137.

¹³ Александрович В. Князь володимирський. – С. 63. Докладніше див.: Його ж. Володимирське будівництво короля Данила Романовича (готується до друку).

однозначно співвідноситься уже тільки зі “столичним” контекстом, який виступає щойно після монгольського нашествия. На підставі надто скупих літописних переказів про таке наповнення середовища випадає твердити тільки від 1240-х років, хоча самі обставини як “перебирання статусу”, так і процесу утвердження у ньому ніяк не зафіксовані. Холмська святиня не тільки належить до періоду найвищого піднесення столиці. Лаконічний опис переконує у її появі – випадає здогадуватися – на терені резиденції з собором в ансамблі Холмської гори як одного з центральних об’єктів періоду найактивнішої розбудови комплексу. Попри наявність ієрархічно вищого собору, власне цій церкві, як підказують скупі літописні вказівки і натяки, надано особливого, а навіть цілком своєрідного навантаження. На нього “додатково” вказує послідовне наголошення у літописній розповіді на “перебуванні” володаря-переможця “в дому святого Іоана” після повернення зі звитяжного чеського походу ранньої осені 1253 р.¹⁴

В особливому статусі храму переконує унікальний для холмського літописання виклад про окремі елементи конструкції та оздоблення як екстер’єру, так і інтер’єру, чого зовсім немає у не до порівняння лаконічнішому описі собору, де відзначено тільки декілька рухомих об’єктів. Проте найпоказовішим свідченням підкресленої уваги сприймається та все ще належно не оцінена у її очевидності обставина, що саме до цієї “своєї” церкви засновник Холма передав ряд пам’ятних – випадає гадати – для нього ікон, зокрема, отримані від сестри, вірогідно, теж зі спадщини батька, а також привезені з Києва й Овруча¹⁵. Зазначені дари послідовно стверджують виняткове становище храму серед святинь новозбудованої столиці, у певний спосіб ніби навіть вивисуючи його над собором. При описі собору, наприклад, за винятком різьбленого золоченого дерев’яного ківорію, який справив владика Іоан¹⁶, нічого подібного не відзначено. Хоча новіша традиція дає підстави для здогаду про наявність у головному храмі вже тоді не так давно заново віднайденого шедевр византийського аристократичного малярства

¹⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 826. Увагу до цієї обставини привернуто: *Aleksandrowycz W. Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze // Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego. – Chełm, 2003. – Т. 1: Referaty. – С. 56; Його ж. Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 147. Давніше на цей запис звернув увагу М. Грушевський, який згадав про зафіксовані на початку 1250-х років “розкішні церкви Богородиці й св. Івана”: *Грушевський М. Історія... – С. 382, приміт. 1.* Проте сам він не надав*

наведеному переказові більшого значення. Ця принагідна побіжна вказівка пройшла повз увагу наступних дослідників. Першість заслуженого українського історика у відкритті зазначеного важливого факту холмського контексту відзначено щойно: *Aleksandrowycz W. Sztuka... – С. 56; Його ж. Мистецтво Холма... – С. 141.*

¹⁵ Розповідь про ікони холмської церкви святого Іоана Златоуста належить до найочевидніше поповнених у доступних новіших списках місць літопису. Найдокладніший її огляд з принципово відмінними від прийнятих у давнішій літературі тлумаченнями більшості наведених висловлювань див.: *Александрович В. Мистецтво Холма... – С. 54–59.*

¹⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 846.

константинопольського походження – Холмської чудотворної ікони Богородиці (Луцьк, Волинський краєзнавчий музей – Музей волинської ікони)¹⁷.

Комплекс переказів до початкової історії Холма позбавлений будь яких хронологічних вказівок, не кажучи про докладніші. Тому нечисленні певніші часові уточнення здатне запропонувати тільки вивчення ширшого контексту як самотнього доступного комплексу свідчень до найдавнішої історії столиці короля Данила Романовича.

На сторінках літописного оповідання перебування майбутнього короля у Холмі вперше побіжно згадано під 1238 (у тексті – 1235) р. при викладі обставин тогочасного приєднання Галича¹⁸, а далі під 1241 р., так само принагідно, – в короткій розповіді про прихід князя Ростислава Володимировича “...к Данилоу во Холмъ . вдержалъ бо бѣаше Бѣ. ѿ безбожны^с Татаръ” після повернення короля із Угорщини з відходом монголів¹⁹. На підставі першого наведеного запису, як і тільки зовсім загально викладеної на сторінках літописного оповідання самої короткої хронології початкової історії Холма, можна здогадуватися, що “гра^с инъи” міг би існувати вже на 1238 р. чи близько зазначеного часу.

У контексті початків столиці в літературі неодноразово відзначали вказівку на “стояння” Конрада Мазовецького як союзника князя Михайла Всеволодовича під час війни влітку 1236 р. (в літописі під 1235 р.) “кде нънѣ гра^с Холмъ . стоить”²⁰. Що тут мається на увазі під “городом”? У літописі залучене поняття вживається на позначення міста²¹. Князя до цієї місцевості, найправдоподібніше, мало притягнути вже існуюче на той час укріплення: у “рядовому” селі “тоземѣць”, які трапилися засновникові на шляху історичного полювання, польському князеві, звичайно, навряд чи випадало б затриматися.

Поряд із цією згадкою літопис зберіг аналогічну ще одну, навіть дещо ранішу, що, здається, досі не потрапила до поля зору дослідників. Вона вціліла в розповіді під 1248 р. про погром ятвягів, які пустошили навколо Охожі і Бусовна, “...и всю страну и тоу поплѣнища . и еше бо Холмоу . не поставленоу бывъшо...” (відомість про перемогу князь Василько Романович передав братові, що на той час черговий раз недовготривало перебував у Галичі)²². Ширший історичний контекст переконує, що йшлося про ситуацію після зайняття столиці Галицької землі наприкінці 1233 р.²³. Тобто, за часом обидві вказівки про відсутність Холма близькі. Не випадало би

¹⁷ Найдокладніше про неї див.: *Александрович В.* Холмська ікона Богородиці (Історичні та культурологічні студії. – Т. 1). – Львів, 2001. Автор підготував до друку монографічне дослідження цієї унікальної пам’ятки східнохристиянської релігійної мистецької культури, яке розвиває стисло викладені в наведеній публікації моменти її історично-мистецької інтерпретації. У соборі ікона вперше задокументована щойно 1622 р.: *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних ак-*

тов. – Вильна, 1896. – Т. 23. – С. 39.

¹⁸ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 777.

¹⁹ Там же. – Стб. 788–789.

²⁰ Там же. – Стб. 775.

²¹ *Баран О.* Образ укріпленого міста в Галицько-Волинському літописі // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* – Дрогобиць, 2005. – Вип. 9. – С. 157.

²² *Ипатьевская летопись.* – Стб. 799.

²³ Найдокладніше цей епізод біографії короля розглянув: *Dąbrowski D.* *Król...* – S. 179–182.

гадати, чому з усієї літописної розповіді тільки в цих двох місцях наведено відкликання до неіснуючого на той час “града”. У цьому відсиланні могли відобразитися також певні, невідомі нам особливості пізнішого редагування тексту літопису. Проте, незалежно від позбавленого конкретики самого висловлювання, не підлягає сумніву, що при цьому мався на увазі, звичайно, не короткотривало існуючий “градець малъ”, а вже “остаточна” резиденція, znana в літописному оповіданні як “гра^а ингыи”.

Обидві згадки висувають також недооцінене й не осмислене досі питання, що конкретно “создано” на кожному з етапів розбудови нового осередку. У контексті прикінцевого етапу будівельних зусиль на ґрунті Холма відповідь дає сам літопис, відзначаючи призначення вежі холмської резиденції – “...средѣ города высока . какоже бити с неа шкр^сть града”²⁴. Звичайно, стріляти навколо можна було тільки на відстань найближчого оточення. Тобто, під городом-градом у цьому конкретному випадку мається на увазі укріплена резиденція на вершині Холмської гори, в межах якої, що підтвердили матеріали археологічних досліджень, й знаходилася зазначена вежа²⁵. Зрештою, таке тлумачення відповідає літописному переказові й про попередника цієї резиденції – “градець малъ”, який вона змінила. Конкретизувати уявлення про них, як уже зазначалося, дають змогу найновіші археологічні дослідження. Вони виявили реальні залишки давнішої фази забудови холмського узвишся. Як переконують оприлюднені попередні результати, археологи віднайшли рештки обох зафіксованих у лаконічному викладі стадій розбудови резиденції²⁶. Випадає очікувати наукової публікації повного комплексу опрацьованих матеріалів для розширення уявлень про зафіксовані винятково скупим у відповідному місці літописним переказом етапи розбудови.

Під 1243 р. про перебування Данила Романовича в Холмі знову згадує коротка розповідь про повернення хана Батия з Угорщини та його намір переслідувати холмського володаря²⁷. А після Ярославської битви у серпні 1245 р. переможець “...иде же в Холмъ . с колодники многими . иже бѣ создаль самъ”²⁸. Судячи з вимови наведеного літописного свідчення, “місто” тоді вже мало бути завершене. Проте в якому власне характері та яких об’єктах – поза резиденцією – воно на той час існувало – за відсутності докладніших вказівок гадати, звичайно, не випадало б.

Спровадження численного ярославського полону саме до вже “созданого” Холма засвідчує не тільки його очевидне становище головного на той конкретний момент осередку володінь, як повинно б насамперед видатися з першого погляду. За тодішніх обставин вміщення полону наділене, мабуть, ще й іншим значенням – здатне вказати водночас так само ще й на наслідки недавнього винищення при монгольському нашестві попередньої “столиці”. До того ж, на той час, із розбудовою Холма Володимир уже міг “належати” князеві Василькові, хоча на сторінках літопису такий “розподіл” безпосередньо й не зафіксовано. Проте приведення полону – так само

²⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 844.

²⁵ Пор.: Баран О. Образ... – С. 157–159.

²⁶ Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... – С. 182; Buko A., Dobrowolski R.,

Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 141–144.

²⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 794.

²⁸ Там же. – Стб. 805.

ще й вказівка на наявність на місці відповідного “запліччя”, здатного забезпечити утримання чисельної “військової здобичі”. У цьому факті належалося би вбачати також підтвердження відзначеного створення нового осередку з розбудованою інфраструктурою.

Наведені міркування підказують не зауважений досі важливий часовий акцент, який не міг не спрацювати при тодішній розбудові Холма. Адже не може підлягати сумніву, що фактична втрата внаслідок згаданого знищення Володимира²⁹, який зовсім не випадково надалі зникає зі сторінок літописного оповідання у контексті інтересів Данила Романовича, мала прискорити будівельні роботи у врятованому місті. Тому, випадає здогадуватися, з відходом нападників, як тільки виникли сприятливі обставини для повернення життя до звичного русла, розбудова нового осередку повинна була активізуватися. Літописний виклад підказує, що досвід монгольського нашествия переконував у більших шансах вистояти для уфортифікованих ансамблів на природних узвишсях. Окрім того, Холм виявився наділений очевидною перевагою також через своє віддалення. Тому, хоча, як показали найостанніші археологічні дослідження, основа резиденції у новозаснованому місті з'явилася ще перед приходом монголів³⁰, найактивніша розбудова самого осередку мала б вестися уже після їх відходу. Реальність загрози від наїзників не повинна була служити жодною перешкодою. У цьому переконує знаменитий літописний опис прибуття, попри недавнє нашествя, до міста “приходаїв” із сусідніх польських князівств та дальшої Європи – “іноплеменників і німців”. Очевидно, не дивлячись на реальність, небезпека не сприймалася “всезагальною катастрофою”, як її досі здебільшого згідно схильна була трактувати історіографія. Зі свого боку, в цьому на конкретному яскравому прикладі переконує і не зауважений у такому сенсі сучасний переказ про численних європейських купців у Києві, яких зафіксував папський легат до монголів Джованні дель Пано Карпіні (1246)³¹. Принаймні, запропонований здогад здатний стати ще одним посереднім аргументом до не зафіксованої писемними джерелами (за винятком згаданої щойно не так давно зауваженої вказівки на появу ансамблю холмських храмів перед 1253 р.) й через те заснованої винятково на посередніх переказах хронології розбудови Холма. Мабуть, відзначена потреба заступити знищений Володимир при цьому теж покликана була відіграти істотну роль. Власне тоді новий Холм й остаточно заступив свого історичного попередника, яким за умов початкового етапу біографії короля Данила Романовича виступав “родинний” Володимир.

²⁹ Літопис розповідає про трагедію першої столиці короля лаконічно, проте винятково виразно: Батий “...приде к Володимиру . и вза и копьемь . и изби и не щади”. Див.: Ипатьевская летопись. – Стб. 786. Окремі деталі трагедії зафіксувала лаконічна розповідь про приїзд короля до міста після відходу нападників. “...и не возмогоста ити в поле . смрада ра⁴ и множества избьень^х . не бѣ бо на Володимѣрѣ не всталъ живыи .

цркви стѣи Бѣи исполнена троупья . иныя цркѣи наполнены быша . троубья и телесь мртвы³⁷”. Див.: там же. – Стб. 788.

³⁰ Buko A., Dzieńkowski T., Gotub S. Rezydencja... – S. 182.

³¹ Джованни дель Пано Карпини. История Монгалов // Джованни дель Пано Карпини. История Монгалов. Гильом де Рубрук. Посольство в Восточные страны / Ред., вст. ст. и примеч. Н. П. Шастиной. – Москва, 1957. – С. 82.

Значення володимирської вказівки важливе з огляду на небагаточисельність доступних нині часових реалій початкового етапу історії королівської столиці. Як виявилось, поза специфікою та контекстом самих матеріалів, не так уже й багато тут здатні підказати також і результати новітніх археологічних досліджень ансамблю резиденції. Хоча вони дали нерідко зовсім несподівані реальні сліди того, про що раніше на основі єдиного доступного надто скупого літописного переказу не завжди випадало бодай здогадуватися. Проте оприлюднені досі цілком попередні результати новітніх відкриттів на Холмській горі не тільки вказують на зовсім унікальний об'єкт. Водночас вони забезпечують передумови для майбутнього осмислення комплексу резиденції з собором й іншими храмами як виняткової позиції історичного культурного досвіду не тільки самого Холма, а й усієї тогочасної Східної Європи³². Навіть зі ще цілком попередніми відомостями про холмський архітектурний ансамбль є, зокрема, усі підстави для принципового висновку, що започатковане, за найновішими даними, на терені Угровська й розвинуте в новому значенні уже в Холмі цегляне будівництво (про нього див. далі) у контексті знаних обставини історичного процесу відповідає послідовно утвердженому наростанню європейського спрямування зовнішньополітичної активності короля від 1230-х років³³.

Попри скромність фактично мало розвинутого окремого історичного явища, ніби немало унікального й тому достатньо відмежованого від ширшого контексту традиції, холмське будівництво виступає яскравим свідченням все ще не зауваженого у цьому значенні його вимови знаменного історичного зламу у розвитку зусиль Данила Романовича. Адже власне еволюція вперше виразніше зазначеного від 1230-х років західного спрямування дала не тільки "самого" короля Данила Романовича, а й поступове послідовне наростання відповідної гравітації його держави. Ранні скеровані до західного світу вияви активності стали тим вихідним пунктом, який задав остаточно утверджений згодом, уже за часів спадкоємців, визначальний напрям історичної еволюції не тільки Галицько-Волинської держави,

³² Саме так трактують холмський ансамбль й польські археологи, які працюють над його відкриттям: *Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja...* – S. 182; *Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T. Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Chorąży T. Pałacium...* – S. 153.

³³ Спершу вони виразно зазначилися на римському напрямку: *Паславський І. Римська політика князя Данила Романовича в 30-х роках XIII століття // Княжа доба: історія і культура.* – Вип. 7. – С. 167–173. Із припиненням початкових римських контактів у другій половині десятиліття відповідний інтерес переведено на імперію: *Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа: Из истории внешнеполи-*

тических и культурных связей XII–XIII вв. (Studiorum Slavicorum Orbis. – Т. 1). – Санкт-Петербург, 2011. – С. 654. Див. також: *Його ж. Невідомий епізод 1237 року у взаєминах князя Данила Романовича з імператором Фрідріхом II // Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 180–186. Як видається, цілком слушно вказано на контакти з імперією як наслідок "римської невдачі": *Паславський І. Римська політика...* – С. 173. Однак ці пошуки виразно вказують на західні інтереси майбутнього короля уже від 30-х років як результат внутрішньої потреби та розвитку обставин, продиктованих актуальним становищем володимирського на той час правителя.

а й у ширшій історичній перспективі – всієї української традиції загалом. Перші зафіксовані в джерелах кроки – на зразок контактів із пруським єпископом Християном³⁴ та навіязаних за його посередництвом³⁵ стосунків з папою Григорієм IX³⁶ – набули поширення через зафіксовані під 1237 р. ближче не відомі у їх конкретних виявах взаємини на зовсім іншому напрямі – з імператором Фрідріхом III³⁷. Із відновленням контактів з папським престолом від 1246 р.³⁸ та поглибленням зв'язків на угорському напрямку, виявом чого стало немало “зумовлене” ярославською перемогою угорське одруження князя Лева Даниловича³⁹, орієнтовані до Заходу стосунки розширилися та поглибилися, стали прибирати послідовних ознак усе яскравіше зазначеного головного спрямування зовнішніх інтересів Галицько-Волинської держави, її ширшої історичної орієнтації.

Одним з істотних елементів цього процесу випадає сприймати також зовсім не побачений досі в цьому його значенні якщо не сам ансамбль холмської резиденції, то окремі показові під відповідним оглядом елементи його наповнення. На актуальному етапі відкриття та осмислення видається цілком очевидним, що в складенні самого резиденційного комплексу певну роль відіграв компонент західного походження, хоча докладніше окреслити цю складову місцевого синтезу у всій повноті непросто. На користь такого висновку висловлюються поки насамперед скупі “західні” вказівки літопису. Вони, закономірно, найперше відсилають до проблеми майстрів, але знаменитий опис їх напливу до новозаснованого міста, відзначаючи вихідців із Західної Європи, конкретно про будівничих та фахівців пов'язаних з ними ремісничих спеціальностей не згадує. Очевидно, їх появі могли сприяти контакти як з пруським єпископом, так і німецьким імператором. Проте, за відсутності будь-яких джерельних переказів з відповідного приводу, така вірогідність належить винятково до логічних здогадів, де остаточний аргумент може дати хіба що вивчення ширшого будівельного контексту тогочасного східноєвропейського регіону та становлення конкретних обставин побутування у ньому цегляного будівництва. В актуальній холмській ситуації вимовні реалії здатні запропонувати тільки археологічні матеріали. Проте нинішній стан відкриття, доступності й опрацювання цієї частини історичної спадщини Холма мало сприяє їх повноцінному залученню до всебічного осмислення відповідного явища.

Щодо самого комплексу резиденції, то оприлюднені досі результати археологічних досліджень привели до висновку про два етапи його спорудження, – згідних з лаконічним літописним переказом. Найважливішим

³⁴ Про них див.: *Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi.* – Lwów, 1901. – Т. 1. – С. 107. – Nr 2.

³⁵ Новіший огляд проблеми див.: *Паславський І.* Римська політика... – С. 169–173.

³⁶ *Abraham W. Powstanie...* – С. 107. – Nr 2; *Чубатий М.* Історія християнства на Русі-Україні. – Рим; Нью Йорк, 1965. – Т. 1: До р. 1353. – С. 586–587.

³⁷ *Майоров А. В.* Русь... – С. 660–663; *Его же.* Невідомий епізод... – С. 180–186.

³⁸ Вони засвідчені насамперед у розповіді Д. дель Плано Карпіні, проте він вразно вказує на не засвідчене в інших джерелах галицько-волинське посольство до папи ще перед своїм приїздом: *Джованни дель Плано Карпіні.* Історія... – С. 81.

³⁹ Новіший огляд відповідної ситуації див.: *Dąbrowski D.* Król... – С. 270–272.

висновком є ствердження того, що вже на першому, якому відповідає літописний “градѣць малъ”, зведено зовнішній мур⁴⁰. Наповнення самої тогочасної забудови за відкритими досі залишками не у всьому сприймається однозначно. Зокрема, не з’ясовано характеру окремих елементів відкритого ансамблю забудови й остаточно так і не ідентифіковано окремих важливих її об’єктів, втім і літописної церкви святого Іоана Златоуста⁴¹. Найважливішою її архітектурною особливістю, без прецеденту в давнішому галицько-волинському досвіді, виступає виконання стабілізаційної платформи як основи подальшого будівництва⁴². Аналогічну, хоча й значно скромнішу пропонує ще один архітектурний ансамбль холмської околиці у Стовпі (див. далі). За твердженням археологів, на розкритій території відсутні сліди використання, тому споруда, за їх висновком, очевидно, мала завалитися⁴³. “Katastrofa budowlana”, як її назвали польські археологи, здатна пояснити “загадку” літописної хронології найдавнішої забудови на Холмській горі та швидкої заміни первісного комплексу на “гра^х ингыи”⁴⁴. Як виявляється, його поява стала “вимушеним” заходом після невдачі – попри знане запевнення літописця у переконанні Данила Романовича “іако Бѣ помощникъ емоу и Іwаѣнь спѣшникъ емоу естъ”⁴⁵ – зі спорудженням найстаршої резиденції. “Katastrofa budowlana” пояснює також незрозумілу дотепер близькість у часі обох етапів будівельних робіт. Відсутність, як ствердили археологи, слідів уживання найдавнішої забудови Холмської гори⁴⁶ вказує на появу того, що літопис називає “гра^х ингыи”, який, пам’ятаємо, існував уже на час монгольського нашестя, одразу ж за руйнуванням його попередника. За таких обставин

⁴⁰ Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... – С. 182; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 141, 145, 152.

⁴¹ Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... – С. 182, 183; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 148, 152.

⁴² Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... – С. 182, 183; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 141, 145.

⁴³ Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... – С. 182, 183; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 142.

⁴⁴ З огляду на ці відомості, незрозумілою сприймається цілковито суперечна навіть самій хронології літописного викладу найновіша пропозиція співвіднести первісну забудову Холмської гори ще з початком самостійної активності молодого Данила Романовича – часами його першого військового походу: “Первоначально, очевидно, после 1217–1218 гг., воз-

ник “градець малъ”. Див.: Домбровски Д. Учредительная деятельность... – С. 135. Цитована найновіша польська публікація археологічних відкриттів на терені резиденції відносить найстаршу забудову до 1220-х років: Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 183. Томаш Дзеньковскі в недавньому огляді територіального розвитку міста відкликався до давнішої літератури, яка на підставі насамперед загальновідомих літописних вказівок вміщувала закладення столиці між 1223–1238 рр.: Dzieńkowski T. Rozwój przestrzenny Chełma w Sredniowieczu na podstawie badań archeologicznych // Rocznik Chełmski. – Chełm, 2010. – Т. 14. – S. 8.

⁴⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 843.

⁴⁶ Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... – С. 182, 183. Новіша колективна публікація з викладом матеріалів археологічних досліджень цієї проблеми не торкається Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 101–154.

хронологія обох “градів” виявляється винятково стислою. Тому “Холма” й справді могло ще не бути, коли 1235 р. на його території, як вказав літописець, стояли війська Конрада Мазовецького. Історія майбутньої столиці, вірогідно, могла навіть розпочатися у короткому проміжку часу між 1235 р., під яким літопис востаннє ствердив його відсутність, та 1238 р., коли в джерелі вперше вказано на перебування засновника у Холмі.

Одним з важливих здобутків найновіших археологічних відкриттів у холмській резиденції сприймається висновок про зведення званої літописної вежі на другому етапі будівництва⁴⁷. Тобто вона виявляється належною до того періоду розбудови, з яким асоціюється “гра^д инъи”. Зазначена обставина вказує на появу цього важливого елемента ансамблю ще перед приходом монголів й дає підстави відносити гадане спорудження, найправдоподібніше, до самого кінця 30-х років. Завдяки цьому вежа холмської резиденції наближається у часі до своєї не набагато давнішої, винятково археологічно засвідченої історичної попередниці на території Угровська, що, зрештою, має нововстановлене підтвердження також у продовженні в Холмі започаткованого на терені Угровська цегляного церковного будівництва (див. далі).

Щодо самої вежі, то головною її особливістю як щось виняткове дотеперішня література згідно подавала поєднання кам'яної основи з дерев'яним завершенням: “...вежа же средѣ города висока . акоже бити с неѣ шкрѣтъ града по^дсздана каменеємъ въ высоту . еѣ . лакоть . создана же сама . девомъ тесанымъ . и оубѣлена ако сырѣ . свѣтащисѣ на всеи стороны”⁴⁸. Однак вивчення писемних джерел пізнішого часу з численними описами різномірної забудови другої половини XVI–XVIII ст. переконує у звичності такого поєднання матеріалів для давньої будівельної практики (див. далі).

Що ж стосується пошвавлення розбудови новозакладеної столиці, то логічно його випадає приймати саме після ярославської перемоги з розв'язанням на користь Данила Романовича довготривалого протистояння у боротьбі за батьківську спадщину та важливого зміцнення внаслідок цього власних позицій у державі й регіоні, ширшому загальноєвропейському контексті. Холмський літопис як єдине джерело безпосередніх відомостей до історії тогочасного міста не зберіг ніяких аргументів для можливих розмірковувань щодо хронології самого цього будівництва та його конкретних об'єктів. Проте, оскільки резиденцію, за наведеним посереднім свідченням літопису, на той час випадає визнати вже існуючою, роботи надалі мали продовжуватися найперше на інших напрямках, а також, як варто гадати, – в найближчій околиці міста (див. далі).

Зокрема, попри відсутність будь-яких конкретних вказівок, можна здогадуватися про розбудову власне тоді засвідченого насамперед на сторінках літопису ансамблю храмів. Властивий перебіг самого будівництва традиційно для літописного викладу не зафіксовано, про них йдеться винятково принагідно в описі насамперед під 1259 р. їх знищення при пожежі з додатком про собор під наступним роком. *Terminus ante quem* появи собору та

⁴⁷ Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. *Rezydencja...* – С. 182; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., *Rodzińska-*

Chorąży T. Palatium... – S. 143, 146.

⁴⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 844.

церкви святого Іоана Златоуста визначає щойно не так давно зауважена вказівка на них у контексті знаних подій ранньої осені 1253 р. Повернувшись з чеського походу, за словами літописця, князь Данило Романович "...приде во гра^д Холмъ . съ ч^етью и со славою в домъ . Преч^етоѣ . падъ поклониса . и прослави Ба^и . ѡ бывше^м не бѣ бо никоторыи князь . Роускыи воевалъ землѣ . Чѣшьское . и видѣвса со бра^тмъ своимъ . и бы^с в радости велицѣ . и прибываше в домоу ст^го Ивана . во городѣ Холмѣ с веселиемъ . слава Ба^и и прч^етоую его м^трь . и ст^го Ивана Златауста"⁴⁹. Обидва храми тут згадано як чинні, отже, якийсь час уже існуючі та функціонуючі, не кажучи про те, що навряд чи їх мали би будувати водночас, паралельно.

Попри безперечну вищість статусу собору, на сторінках літопису найдокладніше й найперше описана споруджена за обітницею церква святого Іоана Златоуста. Хоча відомості про неї, як і інші найдавніші холмські храми, стали доступними ще з публікацією літопису в середині ХІХ ст., сам виклад в окремих моментах виявився з належною увагою донедавна фактично навіть не відчитаним⁵⁰.

Достатньо рідкісне для української церковної практики посвячення храму⁵¹ виводиться, як випадає здогадуватися, від особистих зусиль короля Данила Романовича у шануванні константинопольського архієпископа. Їх свідченням виступає найперше наведена дана при виборі місця для майбутнього міста обітниця спорудити посвячену в ім'я канонізованого константинопольського архієрея церкву. Водночас її вимову доповнюють цитована згадка про "перебування" короля у храмі після повернення із чеського походу з наголосом на конкретно не вказаному виразно "зацікавленому" стосунку володаря до "дому святого Іоана" й літописний виклад про знищення святині та її внутрішнього облаштування у пожежі міста в "куремсину війну" (див. далі).

На основі ствердженого на такий спосіб особливого ставлення короля Данила Романовича до канонізованого константинопольського

⁴⁹Ипатьевская летопись. – Стб. 826. Увагу до цієї обставини привернуто: *Aleksandro-wycz W. Sztuka...* – S. 56; *Його ж. Мистецтво Холма...* – С. 147. Правда, як уже зазначалося, давніше на цей факт побіжно вказав Михайло Грушевський, чого, однак, донедавна не зауважила пізніша історіографія.

⁵⁰Найдокладніше тлумачення з оглядом відповідних найважливіших позицій давньої літератури див.: *Александрович В. Мистецькі сюжети...* – С. 46–59. Втім, не бракує довільних тлумачень й новішої дати, як, наприклад, побіжне трактування церкви "соборною": *Майоров А. Чудотворные иконы в Галицко-Волынской Руси начала XIII в. // Русин. Международный исторический журнал.* – 2010. –

№ 4(22). – С. 40. Ця вказівка продовжує все ще не пережите знане в давнішій літературі плутання храму святого Іоана Златоуста з собором Богородиці (див.: *Александрович В. Мистецькі сюжети...* – С. 47).

⁵¹На території історичної Холмської єпархії за новіших часів існували тільки два храми такого посвячення – у Ратиборовичах та Ріплині неподалік від Замостя: *Слободян В. Церкви...* – С. 348, 351. На території Київської митрополії на 1772 р. їх зафіксовано тільки шістьнадцять: *Kołbuk W. Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej w 1772 roku.* – Lublin, 1998. – S. 365. Частина цих храмів входили до історичних Володимирської та Луцької єпархій, тому, вірогідно, здатні відображати зазначену традицію княжої доби.

архієпископа давніша література пояснювала відображене в перелічених фактах тяжіння короля до святого Іоана Златоуста саме хрещенням на честь святиителя⁵². Правда, не так давно з'явилось заперечення вірогідності такого зв'язку й твердження нібито Данило – єдине ім'я короля⁵³. У підсумуванні коротких розмірковувань з відповідного приводу Александр Майоров ствердив: “Для предположения о наличии у этого князя еще одного христианского имени нет достаточных оснований. Тем самым не находит подтверждения и версия об особой сакральной связи Даниила Романовича с Иоанном Златоустом, будто бы выступавшим в качестве его патронального святого”⁵⁴. Новіше звернення до цієї проблеми сприймає іменування короля Іоанном “дискусійним” й, визнаючи “зафиксированное летописью сугубое почитание князем святого Иоанна Златоустого”, відсилає до необхідності окремого вивчення теми. Водночас запропоновано “...упоминание этого имени в связи с Даниилом Романовичем... сопоставить с ролью первого холмского епископа Иоанна как в создании города, так и в работе над Галицко-Волынской летописью”⁵⁵. Це, правду кажучи, віддаляє від конкретної проблеми коштом притаманної певному колу новітніх досліджень “ерудиційності”. Не пояснюючи причини холмського шанування святого Іоана Златоуста й цілковито відкидаючи зв'язок цієї традиції з особою самого короля⁵⁶, запропонований новітній погляд на неї переносить при цьому акцент на холмського владика Іоана, визнаючи храм саме його патрональною фундацією й паралельно проголошуючи єпископа не тільки співучасником, а й водночас навіть ще й “співтворцем” Холма⁵⁷. При цьому заперечується зафіксоване в літописному оповіданні очевидне особливе виділення холмської церкви як винятковим на місцевому ґрунті оздобленням, так і дарами, зокрема іконами, за якими є підстави вбачати навіть певну родинну традицію володаря (див. вище). Вірогідність єпископської ініціативи в спорудженні певного храму відкидати не випадає, проте варто мати на увазі, що йдеться про храм з якимось очевидним своєрідним статусом та логічно пов'язаний найперше з особою самого правителя, а не незмінно залежного від нього в українському історичному контексті глави єпархії. Запропонована версія про владика як “співфундатора” виступає винятково здогадом, без будь-якого конкретного підтвердження.

⁵² Войтович Л. Дата народження короля Данила // Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. – С. 16. Д. Домбровський у дослідженні потомків князя Романа Мстиславовича до цього імені короля не вдавався, тобто теж його не сприйняв. Див.: *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich* (Biblioteka Genealogiczna. – Т. 6). – Poznań; Wrocław, 2002. – С. 60–77.

⁵³ Майоров А. В. О происхождении имени и уточнении даты рождения Даниила Галицкого // Україна: культурна

спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: *Actes testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 473–475.

⁵⁴ Там само. – С. 475. Ті ж міркування та висновок: *Його ж. Князь...* – Т. 2 – С. 538–539; *Его же. Русь...* – С. 464–465.

⁵⁵ Мусин А. Князь Александр Ярославович и король Даниил Романович как люди Средневековья (див. у цьому вип., С. 163).

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

Показово, що літопис у “фундаторському” контексті вказав тільки на влаштування з ініціативи владики ківорію у соборі⁵⁸. Ні про які інші подібні його зусилля не згадано.

Однак, не дивлячись на окремі виразно “ерудичійні” здобутки новітнього наукового досвіду на відповідному поприщі, є цілком очевидним, що відкидання версії про хрещення короля на честь святого Іоана Златоуста залишає без відповіді причину звернення саме до канонізованого константинопольського святителя при виборі як місця для майбутнього міста, так і складеної тоді обітничі спорудити на його честь церкву, що надалі користувалася особливим покровительством правителя, й побудову самого храму. Останнім часом встановлено навіть імовірний унікальний переказ холмської іконографії канонізованого константинопольського архієпископа, який відсилає до його гаданої храмової ікони “з історією” (житієм) у цій холмській церкві⁵⁹. Разом перелічені факти та міркування здатні вказати на докладніше невідоме окреме холмське шанування святого Іоана Златоуста, яке у контексті наявних відомостей не випадало би сприймати поза особою засновника міста та його особистою релігійністю⁶⁰. Відсутність у літописному викладі прямих і однозначних вказівок щодо цієї традиції, звичайно, не підстава для її підваження, заперечення й заміни вимови переліченого набору автентичних фактів “ерудичійними пропозиціями”.

Попри лаконічність викладу, збережений у доступній копії не без очевидних спотворень літописний текст дає уявлення про холмський храм святого Іоана Златоуста як односторонню будівлю з прикрашеним золотими

⁵⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 846.

⁵⁹ Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 4). – Львів, 2010. – С. 139–149. Підтвердження виведеної з аналізу найдавнішої західноукраїнської ікони Покрову Богородиці, визначеної як репліка створеного в Холмі в середині XIII ст. оригіналу, ранньої холмської традиції цього сюжету принесло вивчення значно новішої – XVII–XVIII ст. – іконографії холмської історичної гравітації: *Його ж.* Переказ холмської та київської іконографії XIII століття у храмовій іконі Покрову Богородиці початку XVIII століття з церкви в Андроніві поблизу Кобрини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 20. – С. 55–71.

⁶⁰ Александрович В. Холмське шанування святого Іоана Златоустого // Збірник матеріалів VIII Міжнародної конференції “Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво”, м. Львів, 23 листопада 2015 року. – Львів, 2015. – С. 247–252.

Про релігійність короля Данила Романовича окремо див.: *Dąbrowski D. Religijność króla Daniela Romanowicza* (див у цьому випуску, с. 79–90). Однак автор фактично немало звузив обрану проблему, потрактувавши її на основі винятково безпосередніх прямих літописних вказівок до теми й не взявши до уваги численних фактів, що відсилають як до інших важливих аспектів, так і ширшого контексту самого відповідного явища. Зокрема, виявився “не зауваженим” такий показовий під багатьма оглядами у відповідному контексті факт, як відвоювання від пінських князів Чорторийська акурат на Великодні свята 1227 р. Князі-брати прибули до міста в сам Великдень й почали облогу в ніч на другий день свят і на ранок оточили місто та за наказом Данила Романовича ще того ж дня взяли його штурмом: *Ипатьевская летопись. – Стб. 752.* Безперечно, ці факти не зовсім вкладаються до звичного, незмінно панегіричного насамперед, тону біографічних викладів про “взірцевого християнського володаря”...

зірками на лазурі склепінням бані⁶¹. Саму розповідь про завершення храму переривають два вставлених повідомлення про облаштування вітарного простору та вікон вітаря: “комары с каждо угла преводъ . и стоянье ихъ на четырехъ головахъ члвцѣкихъ . изваино отъ нѣкоего хытрѣчь . шкъна . гѣ . оукрашена . стеклы Римьскими . входящи во штарь . стоюста два столпа . ѿ цѣла камени . и на нею комара . и выспръ же вѣрхъ оукрашенъ . звѣздами златыми на лазоурѣ”⁶². Літописний переказ про оздоблення золотими

⁶¹ У найновішій літературі з'явився поки тільки частково опублікований відмінний погляд на архітектуру храму, в короткому переказі резюмований так: “своды в каждом углу, опирающиеся на капители с изображением человеческих голов”; “...две каменные колонны между корпусом нефа и пресвитерией, внутреннее пространство купола лазурного цвета, украшенное золотыми звездами, пол под куполом, литый из меди и свинца”. Див.: Домбровски Д. Учредительная деятельность... – С. 137. Докладніше його викладено з відкликанням до не опублікованого опрацювання автора в цитованому найновішому й найобширнішому підсумуванні холмських археологічних відкриттів. “Z uwagi na wymiary zachowanych fundamentów i sformułowania użyte w kronice wykluczyć można krzyżowo-kopułową formę tejże cerkwi, z czterema filarami wydzielającymi centralne przeszło nakryte kopułą. ... Z całego opisu wyłania się obraz cerkwi, która w swych formach niewątpliwie nawiązuje do tych budowli halickich, które noszą wyraźne cechy architektury romańskiej, lub też dzieła, które nawiązuje wprost do architektury różnorodomańskiej wczesnogotyckiej z kręgu łacińskiego. Zarysowana “dwudzielność” fundamentów budowli A może wskazywać na cechy zgodne z opisem znanym z kroniki. Również niezbyt duże wymiary wskazują na możliwość rekonstruowania jej jako kaplicy dworskiej o salowym, jednoprzęsłowym korpusie z niewielkim, czworobocznym przęsłem chórowym. Świątynia byłaby zatem niewielką kaplicą, co jednak nie przeczy możliwości jej bogatego i zachwycającego wiernych wystroju wewnętrznego. Wnioski przedstawione powyżej wskazują na dzieło eklektyczne w swym charakterze stylowym, być może o czterodzielnym, żebrowym, gotyckim już sklepieniu w nawie, późnoromańskim detalu architektonicznym oraz ruskobi-

zantyńskim wyposażeniu wnętrza i nakryciu dachów. Taka interpretacja relikwów budowli A jest również możliwa po zestawieniu ich z najbliższą analogią, zarówno pod względem formy, jak i chronologii, jaką jest niewątpliwie pierwotna cerkiew Spasa w dawnej miejscowości Spas (dziś Podgórze) w pobliżu Stołpia”: Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 147–148. Наведена пропозиція переповнена очевидними протиріччями, докладніший розгляд яких виходить поза завдання цієї публікації. Варто, однак, вказати хоча б безперечний курйоз прийнятого поєднання спертого на встановлених нібито в кутах нави “головах” склепіння з банею, влаштованою ніби десь при арці вітаря. Сумнівного видається й визнана дводільність храму, внаслідок чого один із центральних об'єктів холмського архітектурного ансамблю перетворено на “палацову каплицю” латинського зразка, зіставлену зі значно скромнішого призначення храмом підміської околиці, архітектура якого, між іншим, такого зразка нічим, власне, не нагадує. Очевидно, пропозиція явно поспішає з ідентифікацією літописного храму... Засвідчена поспішність, безперечно, є зайвою й автори мали рацію не в таких “остаточних висновках” про фактично “не відоме зовсім”, а тоді, коли слушно наголошували на відсутності належних підстав для ідентифікації усе ще не віднайдених літописних храмів Святої Трійці та святого Іоана Златоуста: *ibidem*. – S. 134 (стверджено наявність літописної вказівки на знаходження церкви святого Іоана Златоуста в північній частині холмського узвишся на території резиденції), 148, 154.

⁶² Тут і далі при викладі вигляду споруди цитати за: Ипатьевская летопись. – Стб. 843–844.

зірками на лазурі “верха” належить до складніших для сприйняття місць тексту й викликав різномірні трактування. Проте їх аналіз переконав у єдиному можливому пропонованому тлумаченні⁶³. Додатковим аргументом на підтвердження такого висновку випадає подати докладніший щодо цього й цілком однозначний за вимовою зворот про “д̣ . столпы ѿ цѣла каменя . истесанаго . держаща вѣрхъ”⁶⁴ в описі наступної холмської церкви – святих Кузьми і Дем’яна. Важливою відзначеною конструктивною особливістю є також арки “на четырехъ головахъ члвцѣкихъ . изваано отъ нѣкоего хытрѣчь”, що підтримували верх. “Голови” вінчали опорні стовпи й виявляються унікальними для національної мистецької практики скульптурними елементами⁶⁵. Вказані у вставному тексті “шкѣна . г̣ . оукрашена . стеклы Римскими” – вітражами, випадає здогадуватися, влаштовано у вітварі: будівельна логіка підказує у храмі три апсиди з такими вікнами⁶⁶. Склепіння вітваря від заходу спиралося на два кам’яних стовпи, засвідчуючи варіант будівлі з цією скромніше стосованою в архітектурній практиці старокиївського родовою конструкцією переходу до вітварного простору⁶⁷. У зоні передвітварної огорожі, випадає гадати, знаходилися “икони... Спса . прѣтоє Бѣѣ иже емоу (Данилові Романовичу – В. А.) сестра Федора и вда из монастыра Федора”⁶⁸ – у Володимирі⁶⁹.

Найдокладніше у літописній розповіді відзначено рідкісне для місцевої традиції оздоблення обох входів, що, очевидно, й стало головною причиною такої виняткової уваги до них: “...двѣри же еи . двома оукрашены . каменемъ Галичкымъ бѣлымъ . и зеленымъ . Холмскимъ тесанымъ . оузоры тѣ . некимъ хытрѣчемъ . Авдѣемъ . прилѣпты ѿ всѣхъ шаровъ . и

⁶³ *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 49–52. Попри відзначену новішу немало “атракційну” спробу тлумачення храму, випадає надалі бачити його в колі звичної будівельної практики як загальної старокиївської, так і взірцевої для Холма попередньої володимирської традиції.

⁶⁴ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 845.

⁶⁵ Як уже була нагода вказати, на західноукраїнських землях вони більше не виступають: *Александрович В.* Мистецтво Холма... – С. 142.

⁶⁶ У новішій пропозиції *Д. Домбровського*, заснованій на згаданому його власному висновку про церкву як невелику дводільну палацову каплицю західного зразка, зазначені три вікна “wskazują na umieszczenie po jednym oknie w każdym murze nawy”, див.: *Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T. Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium...* – С. 147.

⁶⁷ Аргументацію на користь такого висновку див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 50–51. Ще в *М. Грушев-*

ського при відповідній нагоді вказана “олтарна арка... на двох колюмнах з одноцільного каменя”: *Грушевський М.* Історія... – С. 383. Однак у пізнішій літературі цього трактування не зауважено, натомість пропонувалися поверхові за характером й безпідставні за суттю тлумачення, див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 49–52.

⁶⁸ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 845. Докладніше про описані в храмі ікони див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 54–59. Пор.: *Його ж.* Холм... – С. 175–176.

⁶⁹ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 845. Давніша література згідно бачила тут київський Федорівський монастир, проте це визнання виявилось непорозумінням. Аргументи за володимирським походженням ікон див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 57; *Його ж.* Князь володимирський. – С. 72. У новішій літературі до попередньої київської версії відкликався: *Майоров А.* Чудотворные иконы... – С. 40.

злата . напреди ихъ же бѣ издѣланъ Сгѣсъ . а на полоунощны^x . стѣи Иванъ . каже всимъ зрацимъ дивитиса бѣ”. У спотвореному в новіших списках тексту викладі йдеться про оздоблені з використанням галицького алебастру та місцевого холмського зеленого каменю й прикрашені різьбленням та позолочені мальовані портали. Застосоване при цьому поєднання матеріалів послідовно наголошеного “регіонального” походження провадить до здогаду про можливість використання при описаному будівництві Холма елементів “галицького досвіду”. Передумовою цього стало недавнє “приєднання” Галича до володінь засновника Холма, в чому можна вбачати також ще й певну часову вказівку. Проте насамперед така комбінація пропонує не зауважений досі винятковий за характером для української традиції княжої доби підхід до реалізації колористичної засади.

Окрім досягнутого на такий спосіб кольорового ефекту, портали були ще й прикрашені золотом, хоча властивого способу його застосування опис не конкретизує. Використання золота в порталах храму вказує на один з рідкісних варіантів оздоблення вхідних дверей, знаний як у мистецькій практиці Західної Європи, так і старокиївській традиції⁷⁰. Наведений приклад виявляється єдиним для українських земель джерельним переказом про віддавна поширену практику залучення малярства в обрамленнях входів до святинь, найранішим оригінальним зразком якої у мистецькій культурі старокиївського кола виявився не так давно розкритий північний портал з досить добре збереженим скромним декоративним малярським обрамуванням спорудженої у середині XII ст. Спаської церкви Спасо-Єфросинієвого монастиря у Полоцьку. Холмський джерельний переказ – єдине таке свідчення з українського мистецького доробку княжої доби, щойно останнім часом доповнене віднайденими невеликими фрагментами скромнішого, випадає гадати, малярського оздоблення порталу місцевого собору Різдва Богородиці (див. далі).

Тимпан головного західного порталу холмської церкви прикрашав рельєф Спаси, а південного – патрона храму, святого Іоана Златоуста. Очевидно, обидва вони мали бути подані у погруддях чи півфігурах. Згадка про них – єдине конкретне джерельне свідчення до історії рельєфної статуарної пластики в доробку мистецької культури Галицько-Волинської держави, як і водночас – практично унікальна вказівка на неї з холмського середовища (оскільки “голови” церкви святого Іоана Златоуста та літописного монументу з орлом, закономірно, випадає сприймати в іншому контексті).

При описі порталів названо ім’я їх автора, “хитреця” Авдія, – єдиного зафіксованого на сторінках літопису чинного на терені міста митця. Втім, йому належало не тільки вказане оздоблення входів. Безперечно, він створив також згадані “голови” в завершенні опорних стовпів будівлі. З огляду на безперечну малочисельність майстрів такого фаху за тогочасних умов, є усі підстави здогадуватися про його причетність й до інших засвідчених на сторінках літопису скульптурних робіт на терені столиці⁷¹.

⁷⁰ Певною аналогією можна потрактувати зафіксовані в літописному переказі як “оковані золотом” елементи давнішого, з третьої чверті попереднього століття

інтер’єру собору Різдва Богородиці в Суздалі: Ипатьевская летопись. – Стб. 581.

⁷¹ Александрович В. Холм... – С. 187.

Наведений короткий виклад про оздоблення церкви святого Іоана Златоуста – не тільки вказівка на винятковий для тогочасної мистецької практики українських земель скульптурний ансамбль. В історії західноукраїнського мистецтва холмську скульптуру попереджує тільки все ще докладніше не опрацьоване значно скромніше декоративне різьблення спорудженої, мабуть, наприкінці XII ст. церкви святого Пантелеймона в Галичі⁷² та рештки аналогічного декорування галицького Успенського собору⁷³. Проте характер галицької скульптурної практики цілком відмінний і за типологією, складом та структурою вона репрезентує набагато раніший етап еволюції відповідного досвіду.

З огляду на цілком певне, як мало б переконувати ім'я, руське походження Авдія⁷⁴, його постать – ще й переконливий доказ наявності у середовищі фахівців відповідної рідкісної для мистецької культури українських земель тієї епохи кваліфікації. Особа холмського різьбара сприймається ще одним яскравим аргументом на користь того, що в колі будівельних ініціатив старшого Романовича поставали й унікальні, виняткові для тогочасного ширшого контексту об'єкти, яким, закономірно, не випадало би шукати аналогів на місцевому (й не тільки місцевому) ґрунті. Уже відзначено, як описані на сторінках літопису елементи скульптурного наповнення вигідно вирізняють холмську церкву святого Іоана Златоуста серед інших місцевих храмів княжої доби. Вони надають цій виділеній ще й на такий спосіб споруді рис, виняткових не тільки для усього західноукраїнського церковного будівництва XIII ст.⁷⁵

Значно скромнішим виявився запропонований у літописі виклад про собор Богородиці – “...церквъ привеликоу”, “величествомъ . красотою . не мене соущикъ древни^х”⁷⁶. Щодо нього тільки в загальній фразі стверджено: “и украси ю пречюдными иконами”. Залучений лаконізм здатний переконати, що на тлі церкви святого Іоана Златоуста головний холмський храм не виділявся багатством, а, щобільше, – винятковістю оздоблення. Очевидно, власне тому літописний переказ не подав навіть скромніших елементів опису – вказано через їх незвичність тільки два рухомих об'єкти інтер'єру⁷⁷. За статусом собор мав бути найранішим. Немає підстав відкидати відзначеної скромності літописного

⁷² Новіше коротке звернення до неї див.: *Жишкович В.* Пластика Русі-України XI–XIV ст. – Львів, 1999. – С. 136–137.

⁷³ Найважливішим з них є рельєф дракона, виявлений у стіні Успенської церкви в Крилосі. До літератури впроваджений: *Воробьова Е. В.* Рельєф с драконом из Галича // *Советская археология.* – 1981. – № 1. – С. 209–218; *Вуйцик В. С.* Новый памятник белокаменной резьбы // *Памятники культуры: Новые открытия. Письменность Искусство Археология. Ежегодник 1982.* – Ленинград, 1984. – С. 212–215. Новіший короткий огляд цієї скульптури див.: *Жишкович В.* Пластика... – С. 130–134.

⁷⁴ Література неоднозначно подає по-

ходження Авдія, проте всі наявні з цього приводу висловлювання пропонують винятково нічим не підтвержені “далекосяжні” здогади поодиноких авторів – аж до пропозиції бачити в ньому як “візантійця”, так і “архітектора”. Див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 52; *Його ж.* Холм... – С. 179, приміт. 632.

⁷⁵ *Александрович В.* Мистецтво Холма... – С. 147.

⁷⁶ Поодинокі фрагменти опису цитуються за: *Ипатьевская летопись.* – Стб. 845–846.

⁷⁷ Найдокладніший огляд літописної розповіді про собор: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 68–71.

викладу про нього як виразу власне такого давнішого – у порівнянні щонайменше з церквою святого Іоана Златоуста – походження. Зрештою, за стійкою галицько-волинською нормою, спорудження собору мало супроводжувати заснування владичої кафедри⁷⁸, що теж здатне стати аргументом на користь його вірогідної давнішої – на тлі інших місцевих храмів – появи.

Наведені небагаті літописні відомості доповнює новіше відзначення певної істотної архітектурної особливості інтер'єру собору, органічно співвіднесеної з місцевою ширшою будівельною школою. За свідченням холмського єпископа Якова (Суші), при перебудові храму 1630-х років усунуто два стовпи, які знаходилися у вітварі й, за його словами, робили церкву тісною⁷⁹. Безперечно, йдеться про вже знані з літописного опису стовпи, які від заходу підтримували арку склепіння вітваря. Це не зауважене донедавна повідомлення⁸⁰ вказує на використання й у соборі знаної конструктивної особливості – заснованої, як уже була нагода відзначити, на давнішому володимирському досвіді⁸¹ ширшої прикмети мурованого холмського церковного будівництва.

Наступним храмом тогочасного Холма стала церква святих Кузьми і Дем'яна – так само одностовпна чотиристовпна – за повідомленням літопису, "...имать . д . столпы ѿ цѣла камени . истесанаго . держаща вѣрхъ . с тѣхъ же друугиы"⁸². Вціліла редакція опису теж відзначена очевидними пропусками, тут якраз найчисельнішими та найдошкульнішими, що робить його незрозумілим, зокрема, в наприкінці наведеної фрази⁸³. Найправдоподібніше,

⁷⁸ Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. – Львів, 2010. – С. 146; Його ж. Початки християнства у Прикарпатському регіоні та заснування Галицької єпархії в середині XII століття // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 41–42.

⁷⁹ Susza J. Phoenix tertiatō reddivivus, albo obraz starożytny chełmski Panny u Matki Przenajświętszej sławą cudownych swoich dzieł po trzecie ożyły. – Zamość, 1684. – S. 47. У літературі на підставі наведеного свідчення про відзначену особливість інтер'єру собору як одинокий серед давніших авторів писав: Хрущевич Г. Город Холм // Холмская Русь. – С. 15. Як і в наведеному випадку з собором в М. Грушевського, ця його вказівка так само виявилася не зауваженою.

⁸⁰ У новішій літературі увагу до зазначеного свідчення холмського владичи привернуто: Александрович В. Мистецтво Холма... – С. 142, приміт. 9. Пор.: Його ж. Мистецькі сюжети... – С. 50; Його ж. Холм... – С. 72.

⁸¹ У Володимирі такі стовпи археологічно зафіксовано в соборному храмі

жіночого Федорівського монастиря: Каргер М. К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире Волынском // Ученые записки Ленинградского государственного университета. – Ленинград, 1958. – № 252 (Серия исторических наук, вып. 29: История искусства). – Рис. 5. – С. 17. У холмському контексті увагу до цієї цінної володимирської релігії привернуто: Александрович В. Князь володимирський. – С. 72–73.

⁸² Тут і далі опис цитується за: Ипатьевская летопись. – Стб. 845.

⁸³ Внаслідок цього в новішого коментатора з'явився очевидний курйоз при інтерпретації єдиної вказівки на певний конкретно не описаний елемент рухомого оздоблення інтер'єру "...и волтарь престѣо Дмитрея стоить же ти . предъ бочными двѣрми красень . принесень издалеча": Ипатьевская летопись. – Стб. 845. Не звернувши уваги, що зазначений об'єкт "...волтарь престѣо Дмитрея стоить же ти . предъ бочными двѣрми", коментатор, потрактувавши зворот "стоит же ти" вказівкою... "о тисе (сосне или кедре), росшем перед боковой дверью церкви Св. Космы и Дамиана" (sic!): Домбровски Д.

окрім чотирьох опор завершення, йдеться також про два інших монолітних стовпи⁸⁴, що, як і в обох важливіших холмських храмах, теж підтримували склепіння вітваря від заходу. Проте текст звично не запропонував ніяких ширших відомостей. Археологічно храм так само поки не ідентифікований.

Наявність у всіх трьох докладніше засвідчених холмських святинях стовпів, які від заходу підтримували склепіння вітваря, вказує на їх незмінну присутність як прикметну конструктивну особливість усього церковного будівництва нової столиці. Проведений аналіз дає підстави виводити її, як уже зазначено, від соборної церкви володимирського Федорівського монастиря – найстаршого встановленого такого прикладу у колі будівельних ініціатив холмського володаря. Ця залежність засвідчує у володимирському монастирському храмі родоначальника певного окремого явища церковної будівельної традиції західноукраїнських земель. Осмислити й сприйняти відзначену особливість архітектури під опікою короля Данила Романовича у ширшому контексті поки не вдається через як малочисельність відомостей до відповідного аспекту національної мистецької культури, так і недоступність усіх трьох зведених у Холмі храмів (новітні вибіркові розвідки в соборі поки практично не торкнулися його вітварної частини, тому зазначена конструкція споруди археологічно досі не підтверджена).

Наведені перекази майже винятково літописного походження зберегли вартісні відомості про церковне будівництво Холма. Проте вони, в кращому разі, забезпечували підстави тільки для достатньо загального уявлення про самі храми й не пропонували відповіді на комплекс істотних питань, що незмінно постають при осмисленні архітектури та внутрішнього вистрою поодиноких об'єктів.

Конкретне уявлення про головний храм столиці дали щойно скромні поки результати його археологічного відкриття, які несподівано принесли собор, змурований з цегли. Стала зрозумілою відсутність у лаконічній літописній розповіді вказівки на матеріал собору, а водночас і скульптурні елементи його зовнішнього оздоблення – на зразок церкви святого Іоана Златоуста. Сам храм сприймається продовженням цегляного будівництва, незадовго до того, як тепер уже встановлено, започаткованого на терені Угровська. До цього маловідомого міста відсилають ідентифіковані на його території не тільки залишки цегляної вежі, а й цегла в урочищі, на якому наявні й інші підстави сподіватися відкриття решток храму⁸⁵.

Учредительная деятельность... – С. 136. В іншому місці про цей же "тис" йдеться як про один з "двух (поряд із літописним садом – В. А.) природных объектах, появившихся в Холме по инициативе Даниила": там же. Водночас згадані в літописному оповіданні опорні стовпи церкви в тексті відзначені як влаштовані "из литого (!) камня": там же.

⁸⁴ Так їх потрактував Д. Домбровський, застерігшись, однак, при цьому, "...хотя в источнике однозначно об этом не ска-

зано": Домбровски Д. Учредительная деятельность... – С. 136. Втім, що уже відзначено при церкві святого Іоана Златоуста, як інші холмські храми, так і архітектурна логіка роблять будь-які застереження з відповідного приводу зайвими.

⁸⁵ Мазурик Ю., Остапюк О. Локалізація башти в літописному Угровську // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали Х наукової історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 2002. – С. 128; Їх же. Археологічні

Окрім того, в соборі віднайдено й скромні залишки оздоблення інтер'єру. Зокрема, фрагмент золотої смальти*, очевидно, вказує на наявність на склепінні так само оздоблення золотими зорями на лазурі – аналогічного, мабуть, засвідченому цитованою літописною розповіддю про церкву святого Іоана Златоуста. Це перший зафіксований досі випадок підтвердження літописного переказу про холмське оздоблення, яке завдяки археологічним матеріалам тепер вдається співвіднести вже з двома місцевими храмами. Можливо, подібно до відзначеного використання монолітних стовпів як опор склепіння західної частини вівтарів, “золоті зорі на лазурі” так само варто сприймати ширше практикованим елементом прикрашення інтер'єрів святинь столиці. Тим більше, що вже зараз воно виявляється не самотнім таким заходом у малярстві. Адже віднайдені фрагменти малярства соборного порталу так само відсилають до згаданих оздоблених із залученням малярства (там, правда, у не зафіксованого характеру поєднанні із золотом) згаданих обрамлень входів церкви святого Іоана Златоуста.

Ці поодинокі скромні поки відкриття вказують на можливість віднайдення при планомірних археологічних дослідженнях й інших не присутніх у вкрай лаконічному літописному викладі своєрідних особливостей холмської будівельної практики та пов'язаних з нею аспектів ширшої традиції середини XIII ст. Надію на такі перспективи вселяє та обставина, що, попри очевидні успіхи, археологи, фактично, усе ще надалі перебувають тільки на стадії підходу до планомірного систематичного вивчення найголовніших пам'яток холмського середовища.

Своєрідний віддавна відомий винятковий будівельний об'єкт літописний виклад відзначив також у складі ансамблю княжої резиденції на Замковій горі: “...вежа же средѣ города высока . акоже бити с неа шкрѣтъ града поѣздана каменеємъ въ высоту . еѣ . лакоть . создана же сама . девомъ тесанымъ . и оубѣлена ако сырѣ . сватащиса на всеи стороны”⁸⁷. Вказане знаходження “серед города”, як уже відзначено, підказує розуміння “города” в цьому конкретному місці як дитинця з резиденцією⁸⁸. Індивідуальною прикметою цієї вежі виявляється поєднання кам'яної приземної основи з дерев'яною вибіленою горішньою. Очевидно, такий винятковий для теперішнього сприйняття хід підказала жива будівельна практика, оскільки подібне зіставлення муру з вибіленим деревом не було рідкістю і за значно ближчих часів. Як переконають збережені з другої половини XVI–XVIII ст. численні описи тогочасної забудови, воно виступає однією з показових ознак тодішньої автохтонної будівельної культури й сприймається чимось несподіваним тільки через природну втрату таких об'єктів з недовговічного

дослідження літописного Угровська на Волині // *Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne*. – Zamość, 2003. – Т. 1. – С. 54, 55, 56. Судячи з викладу, автори самі не до кінця зрозуміли унікальність власної знахідки. У літературі вона виявилася практично не зауваженою. Про угровські початки цегляного будівництва у колі короля Да-

нила Романовича найдокладніше див.: *Александрович В. Угровське будівництво...*

* Висловлюю щире подяку кандидату історичних наук Вікторові Мельнику, який привернув мою увагу до цієї знахідки.

⁸⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 844.

⁸⁸ Пор.: Баран О. Образ... – С. 165–166.

матеріалу. Хоча, звичайно, подібне поєднання притаманне не тільки українській традиції⁸⁹. Будівельна практика новіших часів підтверджує й вказівку на вибілення дерев'яних ярусів вежі – "...оубѣлена ѿко сырѣ . свѣтащисѣ на всеи сторони". Попри однозначне ствердження у наведеному висловлюванні не тільки самої білизни, а й навіть "білого свічення" стін, новіший коментатор зовсім несподівано вказав на... "подчеркивание серого цвета ее верхней части"⁹⁰. Втім, при цьому виявлено тільки неодноразово відзначену на прикладі коментування відповідних сторінок холмського літопису знану ерудиційну "надмірну любов" до історіографії у поєднанні з не меншою "нелюбов'ю" до самого літопису. Джерелом наведеного "переконавання" стала новітня літературна вказівка на... "проблемы с получением белого цвета в средневековье"⁹¹, якій вдалося цілковито "заглушити" винятково яскраву вимову переказу джерела, зробивши його "непотрібним".

Значно більшою інтригою наділене питання про безпосередній родовід вежі новозбудованої резиденції. Відкриття решток угровської попередниці, яка за всіма даними в часі мала б її випереджувати⁹², виразно вказує на холмську як уже не перший вияв відповідної практики середовища Данила Романовича. Хоча, правда, на відміну від цегляної угровської, холмська вежа споруджена з унікальним для знаних на місцевому ґрунті будівель такого зразка поєднанням каменю з деревом. Не випадково, як можна здогадуватися, у лаконічній розповіді наголошено також уже розглянуте призначення "бити с неѣ вкрѣтъ града". Вежа холмської резиденції істотно поповнює засвідчений у літописі репертуар будівельного досвіду середовища короля Данила Романовича, збагачуючи його важливим елементом поєднання як з маловідомою ранішою традицією "угровського епізоду", так і пізнішими літописно зафіксованими й автентичними (Кам'янець) оборонними вежами уже кінця століття. Водночас вона виявляється винятковим джерелом для осмислення ширшого контексту холмської будівельної традиції (див. далі).

Важливим уточненням до осмислення вежі резиденційного комплексу сприймається виведена з хронології забудови Холмської гори відзначена археологічно стверджена належність центральної будівлі ансамблю до того етапу його облаштування, якому відповідає літописний "градци инни". Ця обставина вказує на появу головного об'єкта забудови резиденції ще перед монгольським нашествям 1241 р. й додає важливий штрих до давніших уявлень не тільки про саму хронологію, а й зміну характеру будівельної

⁸⁹ Для прикладу див. відзначене в сучасному джерелі таке поєднання з території Угорщини: *Магистр Рогерий*. Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами. Латинский текст и перевод / Перевод с латинского языка, вступительная статья и комментарии А. С. Досаева. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 47, 56 (переклад), 92, 102 (оригінал).

⁹⁰ *Домбровски Д.* Учредительная деятельность... – С. 135.

⁹¹ Там же. – С. 135, прим. 34 (у цитаті

збережено правопис оригіналу). Безпосереднім джерелом відповідної відомості подано: *Pastoureau M.* Średniowieczna gra symboli / Przekład H. Igalson-Tygielska. – Warszawa, 2006. – С. 202–204.

⁹² Матеріали про її відкриття опубліковано ще перед кінцем 1990-х років й згодом вони наводилися неодноразово, проте нерідко з досить поверховими й плутаними тлумаченнями. Найдокладніше про угровську вежу див.: *Александрович В.* Угровське будівництво...

діяльності. Встановлений час появи вежі як доміанти резиденційного оборонного комплексу, зі свого боку, провадить також до переконання у завершенні холмської резиденції ще перед початком 1240-х років.

Холмська вежа – одинока докладніше відзначена в літописному викладі складова частина резиденційного ансамблю, й водночас – єдиний його компонент, віднотований у літописному переказі. При новітніх археологічних дослідженнях її уже давніше віднайдені рештки знову відкрито⁹³ й опрацьовано докладніше. Тому випадає сподіватися, що майбутня публікація усієї сукупності зібраних при цьому матеріалів здатна принести додаткові відомості про один з головних серед рідкісних за характером об'єктів Холмської гори.

Вежа перестала існувати невдовзі після завершення, ще за часів короля Данила Романовича. Літописець, відзначивши її спалення в пожежі, у якій згоріло все місто, з очевидним жалем ствердив, що після пожежі король "...вежѣ же такое . не возможе создати . бѣ бо грады иныа жижаи противоу безбожнымъ Татаромъ . за то не созда ея"⁹⁴. Причина, як однозначно стверджує наведений текст, крилася у необхідності укріплювати, закономірно, насамперед більше піддані небезпеці ближчі до монгольського степу терени. Віддаленому Холмові наїзники, безперечно, мали загрожувати менше – як відомо, вони його ніколи так і не захопили.

Наведені міркування з приводу будови найважливіших складових оборонної забудови холмської резиденції, переконуючи у її появі ще перед початком 1240-х років, дають важливий аргумент до хронології холмського будівництва. Вони слугують підставою для висновку про зосередження зусиль у наступному десятилітті, очевидно, вже насамперед на комплексі сакральних об'єктів. Відсутність відомостей про спорудження поодиноких його частин не дає змоги конкретизувати перебіг самих робіт. Єдиним задокументованим фактом є завершення собору та церкви святого Іоана Златоуста перед вереснем 1253 р. коли їх вперше віднотовано як якийсь час уже чинні. Причому, як уже зазначалося, з огляду статусу першим мав би з'явитися собор.

Цілком очевидно, що принагідно описані на сторінках Галицько-Волинського літопису будівлі резиденційного центру та окремі елементи їх опорядження не обмежують фонду наявних відомостей до будівельного аспекту найдавнішого періоду історії Холма. Як і в самій холмській ситуації, його істотно поповнюють поодинокі факти позалітописного походження, нерідко здатні запропонувати важливі доповнення переказу унікального писемного джерела. Доступні в скромному викладі попередні матеріали

⁹³ *Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja książęca...* – S. 181, 182, 183; *Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T. Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium...* – S. 143, 146.

⁹⁴ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 845. Очевидним курйозом, заснованим насамперед на поверховому сприйнятті, а також неусталеності термінології, є новіше твердження у коментарі до наведе-

ної цитати, нібито король "...был занят строительством других поселений для защиты от "безбожных татар": *Домбровски Д. Учредительная деятельность...* – С. 133. Оскільки насправді в джерелі йдеться про "гради", король, найочевидніше, віддавався спорудженню не "поселень" – міст ("городів"), а "градів" – фортець (про значення самого терміна див. вище).

археологічних досліджень 2010–2012 рр., як уже зазначено, вказують на відкриття свідчень обох зафіксованих у лаконічному літописному викладі етапів розбудови Холма, що, згідно із залученою у тексті термінологією, репрезентують “градец мал” та “іний град”⁹⁵. Вони підтвердили знану за надто лаконічним викладом головного писемного джерела холмської історії стислу хронологію початкового періоду розвитку королівської столиці.

Найважливішим з холмських об'єктів виступає сама резиденція короля Данила Романовича. Вона виявилася засипаною землею й завдяки цьому вціліла в стінах на висоту до 3,5 м, проте донедавна залишалася малодослідженою⁹⁶. Публікація результатів найновішого систематичного вивчення цих залишків тільки розпочинається⁹⁷, що поки унеможлиблює докладніший аналіз виняткового об'єкта, а частина решток під новітнім пам'ятним насипом поки недоступна. Це перша (й одинока поки зафіксована) для галицько-волинської традиції мурована в найважливіших частинах резиденція зі складеними з тесаних кам'яних блоків стінами, до ансамблю якої входила як згадана літописна вежа, так і, поки, фактично, все ще не ідентифікована церква святого Іоана Златоуста.

Послідовно концентруючи увагу на об'єктах резиденційного центру, літописний виклад, крім них, відзначає ще тільки споруджений “поприще города” одинокий для української княжої доби “загадковий” (немало, зрештою, зусиллями пропонованих у давнішій літературі інтерпретацій) “столпь... камень” з орлом та “головами”⁹⁸. Винятково через найзагальніші

⁹⁵ Buko A., Dzieńkowski T., Gotub S. Rezydencja książęca... – С. 182–183; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gotub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 141–144.

⁹⁶ Холмську резиденцію відкрито в 1910–1912 рр., проте короткий звіт про тогочасні роботи опубліковано щойно в 1954 р.: Ратнопорт П. А. Холм // Советская археология. – 1954. – Т. 20. – С. 313–323. Вдруге її частково розкрито в 1966–1968 рр.: Gurba J., Kutylowska I. Sprawozdanie z badań wczesnosredniowiecznego grodziska w Chelmie Lubelskim // Sprawozdania Archeologiczne. – 1970. – Т. 22. – С. 231–241. Локальні дослідження на терені резиденції проведено в 1996–1997 та 2000 рр. Див.: Buko A., Dzieńkowski T., Gotub S. Rezydencja książęca... – S. 175–177. Останнє наймасштабніше за всю історію відкриття решток резиденції у поєднанні з відповідними роботами на місці собору ведеться від 2010 р.

⁹⁷ Buko A. Monumentalna zabudowa Góry Katedralnej w Chelmie we wczesnym średniowieczu // Archaeologia Historica Polona. – 2005. – Т. 15/1. – С. 69–83; Dzieńkowski T. Rozwój przestrzenny... – S. 7–28; Dzieńkow-

ski T., Gotub S. Tajemnice książęcej rezydencji // Kultura Chełmska. – Chełm, 2012. – С. 6–7; Buko A., Dzieńkowski T., Gotub S. Rezydencja książęca. – S. 175–185; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gotub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 101–154.

⁹⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 845. Найдокладніше обґрунтовану інтерпретацію споруди як охоронного монумента роботи майстра Авдія з візантійським двоголовим орлом на головній боковій грані й заснованим на конкретних прикладах іконографії трактуванням “голів” як ангелів-охоронців Небесного Єрусалиму див.: Александрович В. Мистецькі сюжети... – С. 66–67. Пропозицію спробував заперечити: Майоров О. Галицько-волинський князь... – Т. 2. – С. 581; Его же. Русь... – С. 514–515. Проте версія петербурзького історика, як виявилося, фактично ігноруючи подані в літописному оповіданні реалії холмського об'єкта, намагається підмінити збережені в літописному викладі його прикмети... перенесенням на ґрунт столиці короля Данила Романовича зnanого з розповіді візантійського історика Микити Хоніата

висловлювання як підсумування розповіді про наплив “приходаїв” згадано розбудову самого міста: “...и бѣ жизнь . и наполниша дворы . шкрѣтъ краѣ поле села”⁹⁹. Залучена фраза фіксує залюднення не тільки через “наповнення дворами” найближчої території навколо “граду” на вершині Холмської гори. Прикінцевий зворот вказує на виповнення прибульцями водночас також “поля”. Тобто, як підказує сам вжитий термін, йдеться ще й про найближчу околицю, доти не заселену, а, крім того, – і навколишні, як ствердив сам літопис, села. Вказано, звичайно, насамперед на поселення, де, зокрема, проживали “туземці”, зустрінуті під час полювання, якому випало дати вихідний поштовх до появи міста¹⁰⁰. Проте водночас йдеться і про залюднення сіл околиці, куди стікалася “приходаї”, приваблені активним життям новозакладеної столиці, втім можливістю брати участь у її спорудженні.

Докладніше уявлення про саму розбудову можуть дати тільки матеріали конкретних досліджень вцілілих решток. Тут археологи мають очевидні успіхи¹⁰¹, проте їх зусилля все ще не виходять поза достатньо ранню стадію, оскільки відповідні роботи поки велися на обмеженому терені й не завжди сягали найважливіших об’єктів. Найпоказовішою щодо цього є фактична відсутність ще й досі надійної локалізації літописних храмів святих Іоана Златоуста та Кузьми і Дем’яна.

Попри стверджену літописним викладом й підтверджену найновішими археологічними відкриттями активну розбудову міста та скупі літописні свідчення про окремі з виконаних при цьому робіт, що потребували необхідних для їх ведення відповідних фахівців, у знаменитому переліку “приходаїв” до новозакладеного осередку немає, однак, навіть натяку на будівничих. Втім, за винятком вказівки на єдиного згаданого скульптора Авдія, холмський літопис під цим оглядом загалом суголосний взірцевій старокиївській

пам’ятника на константинопольському іподромі, покликаною увічнити заснування столиці імперії. Така пропозиція, звичайно, позбавлена будь-яких підстав і сприймається відвертою фантазією, суперечною реаліям одинокого джерельного переказу про холмський монумент. Докладніше з цього приводу див.: *Александрович В.* Не зовсім звичайна монографія... – С. 295; *Його ж.* Холм... – С. 189–191. Втім, як уже була нагода відзначити, подані з твердим переконанням нічим не обґрунтовані припущення у методі петербурзького історика посідають помітніше місце: *Його ж.* Не зовсім звичайна монографія... – С. 312. Найновіше звернення до холмського монументу з окремими уточненнями інтерпретації див.: *Діба Ю.* Холмський пам’ятник перемоги поблизу Ярославла 1245 року (див. у цьому вип., с. 91–132). Автор навів обширну іконографію пам’ятників з орлом у

завершенні починаючи від античної доби й потрактував холмський монумент у контексті цієї традиції. Принагідно варто пригадати ще одну стосовно новішу теж “курйозну” інтерпретацію, згідно з якою, “літописець... повідомляє про те, що перед її (холмської церкви святих Кузьми і Дем’яна – В. А.) бічними дверима був встановлений кам’яний стовп, увінчаний статуєю орла”: *Толочко П. П.* Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. – Київ, 2005. – С. 333.

⁹⁹ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 843. Найдокладніший аналіз відповідного переказу див.: *Александрович В.* Холм... – С. 166–173.

¹⁰⁰ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 842, 843.

¹⁰¹ Див. давніше підсумування відповідної роботи: *Dzięnkowski T.* *Rozwój...* – S. 7–28.

літописній традиції. Він теж згадує про майстрів тільки у виняткових, поодиноких випадках, так само взагалі не вдається до персоналій творців Холма. З досвідом внаслідок цього неunikненно немало “теоретичного” наповнення осмислення у його внутрішньому розвитку ремісничого середовища короля Данила Романовича випадає тільки допускати діяльність на терені новозакладеної столиці окремих з тих кадрів, насамперед, звичайно, володимирського походження, які забезпечували відповідні потреби раніше.

Попри виняткові для старокиївської традиції, яскраві навіть в актуально доступних скромних виявах й так само надто лаконічні літописні перекази, будівельна активність у холмському осередку не концентрувалася на терені самої столиці. Однак не до порівняння скромніший позаміський її контекст все ще не привернув належної уваги. Хоча поодинокі з цих об’єктів, насамперед, звичайно, обидві оборонні вежі, як окреме самостійне явище місцевого історичного досвіду відомі віддавна, їх сукупність як феномен тогочасної холмської традиції, радше, виявилася усе ще навіть не зауваженою.

Показово, що дотепер так і не побачено, природно, значно скромнішої паралелі унікального для тогочасного східноєвропейського регіону столичного резиденційного ансамблю у найближчій околиці. Саме такий характер безперечного, хоча й найвиразніше скромного за всіма ознаками, “супроводу” випадає вбачати в єдиному з епохи об’єкті мурованої церковної архітектури регіону поза містом – знаній монастирській Спаській церкві в Спасі (тепер – Podgórze) в недалекій околиці. Її підтримують також дві цілком певного світського призначення вежі – насамперед, звичайно, краще znana найближча у сусідньому зі Спасом селі Стовп та розташованому з іншої сторони столиці, але ще ближчому до неї Білявині.

Спаська церква¹⁰² – скромний приклад одинокого для холмської традиції – поза самою столицею – мурованого храму, найправдоподібніше, невеликого (з огляду на розміри первісної споруди) монастиря. Монастирський статус як очевидне продовження давнішого місцевого досвіду та безпосередній взаємозв’язок із холмським собором однозначно засвідчують документальні перекази XVI ст.¹⁰³. Як унікальність самого храму для холмської

¹⁰² Цей винятковий об’єкт холмської околиці залишається маловивченим. Церква, закономірно, не могла не потрапити до поля зацікавлення новіших студій над вежею у сусідньому Стовпі, проте, як уже була нагода показати, фактично виявилася зигнорованою: *Александрович В. Здобутки...* – С. 298–299. Найдокладніші відомості про давніші дослідження самого храму див.: *Rudnik S. Wyniki badań architektonicznych kościoła w Podgórzu, gm. Chełm // Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1 XII 1995 r. – Chełm, 1997. – S. 39–52.*

¹⁰³ *Александрович В. Архитектурный ан-*

*самбль середины XIII столетия у Спаси-Стовпи в окрестностях Холма // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 13: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 112–113. Д. Домбровський вказав цю публікацію у переліку використаної літератури (*Zespoló wieżowy w Stolpiu. Badania 2003–2005 / Pod redakcją Andrzeja Buko. – Warszawa, 2009. – S. 349*), проте, всупереч наведеним у ній відомостям, схильний був визнати існування у зазначений час нібито щонайбільше тільки... “традиції” монастиря. Про стверджену джерелами його залежність від холмського собору при цьому*

околиці, так і звична практика тогочасного церковного життя дають підстави вбачати в ньому заміську монастирську резиденцію владик на взірць, очевидно, насамперед історично зразкового, відповідно до відзначеного загального родоводу, підволодимирського Зимненського монастиря¹⁰⁴. При цьому не варто забувати і про важливе з відповідного огляду походження першого холмського архиєрея Іоана з володимирського кліру. Літопис ствердив його вимовно й однозначно, називаючи владика єпископом "...w клироса . великое пркѣви стѣи Бѣги . Володимерьскои"¹⁰⁵.

Спаська церква пізніше неодноразово добудовувалася й 1924 р. переосвячена на костьол¹⁰⁶. За результатами проведеного дослідження первісний її стан у найзагальніших рисах реконструйовано як дводільний храм з квадратними вівтарем (2,2x2,2) та навою (5,4x5,4). Первісні стіни вівтаря збереглися до висоти 4,3 м¹⁰⁷. Такий план відповідає іншим знаним з епохи храмам найпростішого розпланування, зрештою, не тільки східнохристиянської традиції. Зокрема, його пропонують дві віднесені до XII і XIII ст. дерев'яні церкви, зафіксовані скупими залишками, відкритими в Трепчі поблизу Сянока¹⁰⁸.

Винятковою для західноукраїнських земель прикметою інтер'єру Спаського храму стали розписи, які відтворюють регулярні квадрати білокам'яного

навіть не згадано. Навпаки, цілеспрямовано докладено зусиль до "заперечення", видавалося б, цілком очевидних фактів: *Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu // Zespół wieżowy... – S. 33, przur. 7. Пор. також: ibidem. – S. 35–37. З приводу такої позиції див.: Александрович В. Здобутки... – С. 291–292.*

¹⁰⁴ Александрович В. Архітектурний ансамбль... – С. 110–114. Холмська, як і володимирська ситуація, не були для західноукраїнських земель винятковими. Аналогічну роль для луцьких владик відігравав Жидичинський Миколаївський монастир, вперше засвідчений згадкою під 1227 р. у лаконічному повідомленні про поїздки майбутнього короля "въ Жидичинь кланатъся и молитися . стѣмоу Николѣ": *Ипатьевская летопись. – Стб. 751.* Для небагато старшого в порівнянні з холмським перемишльського владцтва аналогічне, випадає здогадуватися, призначення мав підпільський тоді (тепер новіша парафіяльна церква, яка усадувала його традицію, в межах міста) Успенський монастир на Вовчу, у джерелах княжої доби, правда, прямо не зафіксований.

¹⁰⁵ *Ипатьевская летопись. – Стб. 739–740.*

¹⁰⁶ *Новий час. – Львів, 1924. – Ч. 41. – С. 2.*

¹⁰⁷ *Rudnik S. Wyniki... – S. 42. Хронологію новітніх досліджень церкви та її най-*

ближчої околиці коротко виклав: *Ratajczyk W. Badania archeologiczne w Podgórzu, gm. Chełm // Najważniejsze odkrycia... – S. 53–55.* Докладніше про дослідження заселення околиці храму див.: *Gołub S. Archeologiczne badania osadnictwa w rejonie kościoła parafialnego w Spasie – Podgórzu // Zespół wieżowy... – S. 298–305.* Автор неодноразово відзначив невідповідальний підхід до проваджених у костьолі та безпосередньо біля нього давніших археологічних робіт, фактичне нехтування винятковим статусом об'єкта й відсутність належної документації проведених досліджень та віднайдених матеріалів, що спричинило втрату частини здобутого: *ibidem. – S. 298–300.* Цю "традицію", зі свого боку, ніби продовжили незрозуміло побіжні принагідного характеру висловлювання про виняткову будівлю за матеріалами небагато здатних мати спільного з нею очевидно поверхових археологічних розшуків... в околиці при okazji дослідження вежі в Стопці: *Buko A. Zespół wieżowy w Stołpiu w świetle wyników najnowszych badań // Zespół wieżowy... – S. 33–336.* З цього приводу див.: *Александрович В. Здобутки... – С. 298–299.*

¹⁰⁸ *Ginalski J. Wczesnośredniowieczny zespół sakralny na grodzisku "Horodyszczce" w Trepczy koło Sanoka // Dzieje Podkarpacia. – Krosno, 2001. – Т. 5. – S. 353–356.*

мурування, хоча самі стіни викладено власне з кам'яних блоків¹⁰⁹. Вони доводять присутність в інтер'єрі монументального малярства, проте водночас вказують на винятково декоративний характер виконаного оздоблення. Таке наповнення, зрештою, цілком відповідає тому, що засвідчив літописний переказ та нововіднайдені скромні археологічні залишки в обох найважливіших холмських храмах (див. вище). Спаське доповнення до зафіксованого в стінах столичних святинь вказує на присутність і в не до порівняння скромнішої церкві міської околиці принципово аналогічного підходу при прикрашенні інтер'єру. Тому навіть уже цей одинокий елемент відкликається до очевидного зв'язку єдиної мурованої церкви холмської околиці з храмами столиці. Разом усі три ідентифіковані досі приклади декоративного малярського оздоблення здатні відсилати до хоча й скромного, проте виразно окремого самостійного відгалуження ширше розбудованої місцевої традиції. Не випадало би гадати, чи воно було винятково холмським явищем, чи подібне малювання мало більше побутування. Наведений полоцький аналог схиляє до останнього висновку, проте для самої української традиції цей досвід наразі виявляється унікальним зафіксованим.

Залучене рідкісне оздоблення, зі свого боку, теж вказує на очевидний зв'язок самої споруди з тогочасним холмським церковним будівництвом навіть на рівні мистецьких елементів інтер'єру. Окрім того, воно виразно виділяє спаський храм у статусі. Безперечний безпосередній взаємозв'язок зі столичним середовищем разом з раннім родоводом підтверджує як відповідне походження церкви, так і її особливе становище надалі, засвідчене вже за нових історичних умов наведеним пізнім джерельним переказом про неї як храм холмського кафедрального монастиря.

Невибагливе малярське оздоблення випадає сприймати доказом появи самого храму як у тому ж середовищі, так і тому ж культурно-історичному контексті, який дав унікальний ансамбль холмського церковного будівництва. Для самої Спаської церкви цей висновок винятково важливий з огляду на відсутність будь-яких відомостей до її найдавнішої історії, найперше княжих часів¹¹⁰. Станіслава Руднік свого часу ствердила навіть: "Brak jednoznacznych elementów datujących nie pozwala na powiązania spaskiej świątyni z konkretnym okresem dziejowym Ziemi Chełmskiej. Na podstawie materiału badawczego omuwionego wcześniej, można przyjąć z dużą dozą prawdopodobieństwa, że małeńka budowla sakralna wystawiona została w Spasie już w końcu XIII wieku"¹¹¹. Однак означені "раніші розмірковування" не стосуються реалій будівлі, тому насправді не здатні пропонувати ніяких підстав для датування. У такій ситуації вихід віднайдено через звернення до згаданого декоративного малярського оздоблення. "Za przyjęciem takiego datowania przemawiają odkryte pozostałości malatury, naśladującej kształt ciosów kamiennych"¹¹². Продовження вдається

¹⁰⁹ Rudnik S. Wyniki... – S. 42, 43, 51 (ілюстрація).

¹¹⁰ Вперше церква, як відомо, посередньо зафіксована документом московського унійного митрополита Исидора для

місцевого священика Вавили з 1440 р.: Harasiewicz M. *Annales Ecclesiae Ruthenae...* – Leopoldis, 1862. – P. 75–76.

¹¹¹ Rudnik S. Wyniki... – S. 47.

¹¹² Ibidem. *Passimum*.

винятково до кола історичного досвіду європейської традиції та його відображення у тогочасній Польщі. Хоча жодних аргументів за віднесення спаської храмової споруди власне до польського контексту, звичайно, так само не тільки немає, а й, з огляду на загальновідомі обставини історії Холмщини відповідного часу та безперечний церковний характер будівлі, бути не може. У наведеному підході виявилось притаманне певній частині новішої польської літератури намагання так чи інакше “привласнити” об’єкти української історичної спадщини княжої доби на теренах, які тепер знаходяться поза Україною, – на південно-східних територіях сучасної Польщі. Виявляється яскраво засвідчена в цьому конкретному випадку тенденція безпосередньо включити їх до польського контексту, хоча ті за сукупним комплексом ознак – поза всяким сумнівом – належать не до нього, а українського історичного досвіду¹¹³. Не випадало би заперечувати чи відкидати можливості присутності польського елемента у тому синтезі, який відбувався на холмському ґрунті, – аргументом є насамперед історична та географічна близькість, а серед джерельних переказів – знана літописна згадка про “ляхів” серед холмських “приходаїв”. Необхідно, однак, відзначити відсутність виразніших, яскравіше виражених однозначних слідів такого запозичення, тоді, як належність місцевої історичної традиції та спадщини відповідного часу до українського світу не може, звичайно, підлягати сумніву. Наявні ж розмови про польський (західний) вплив живлять насамперед, а то й винятково, знані міркування “народового інтересу”, здебільшого схильного наполегливо не визнавати інших можливих версій. За таких обставин зазначений малярський аргумент теж сприймається переконливим доказом появи унікального для регіону спаського храму в історичному холмському контексті.

Наведене міркування, однак, не самотнє – і навіть не найважливіше – свідчення, оскільки існують й інші аргументи, втім навіть ще однозначнішої вимови. Їх вдалося віднайти завдяки... підписові до ілюстрації, на якій відтворено фото самотнього залишеного без новітніх тинькувань у вівтарній частині нинішнього костюлу фрагмента первісного муру давньої церкви. У зазначеному підписі С. Руднік ствердила мурування храму “z zielonego glaukonitu”¹¹⁴. Це єдина – не тільки в публікації, а й літературі загалом – вказівка на конкретний матеріал, з якого споруджено Спаський храм. Сам запропонований у викладі лаконічний опис будівлі відсилання до

¹¹³ Одним з поширених різновидів таких зусиль є “незнання” (=позірно приховане ігнорування) українського контексту відповідного кола пам’яток та їх зв’язків в українській традиції. Найяскравіше така тенденція виявилася на ґрунті багатшої спадщини краще досі опрацьованого Перемишля. В українській літературі до цих “сусідських хитроців” привертали увагу неодноразово, див., зокрема: Діба Ю. Найстарша архітектурна спадщина Перемишля у новішому освітленні поль-

ських дослідників // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 255–259; Александрович В. “Przemysł wczesnośredniowieczny”: “труднощі” польської історії та археології на тлі “успіхів” у “zacieraniu ukraińskich śladów” Przemysł wczesnośredniowieczny / Redakcja naukowa Ewa Sosnowska (Origines Polonorum. – Т. 3). – Warszawa, 2010. 482 s., il. // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 315–340.

¹¹⁴ Rudnik S. Wyniki... – S. 52.

застосованого матеріалу послідовно “уникає”¹¹⁵. Очевидна наполегливість, з якою реалізовано старання обійти цю якнайвиразніше “делікатну” – в сприйнятті окремих польських авторів – проблему, породжує враження, що про неї намагалися не згадати свідомо і цілеспрямовано... Адже спорудження церкви з глауконітових блоків виразно й однозначно відсилає до забудови ансамблю холмської резиденції, оскільки використання цього знаного холмського каменю як будівельного матеріалу має унікальний і винятковий характер: ніколи й ніде більше звернення до нього не зафіксовано. Видається, зазначена обставина, зі свого боку, так само здатна переконливо довести появу Спаського храму як водночас з архітектурним ансамблем холмської резиденції, так і зусиллями тих самих майстрів. У застосуванні питомого місцевого будівельного матеріалу випадає вбачати аргумент, через який – і завдяки якому – походження якнайвиразніше “загадкової” дотепер церкви у Спасі належить визнати з’ясованим остаточно і безумовно.

Два інших унікальних об’єкти мурованого будівництва в околиці столиці – “добре”, але насправді все ще тільки досить поверхово знані вежі у Білавині та Стовпії.

Перша з них, споруджена в безпосередньому наближенні до міста, зафіксована тільки частково. Ще 1662 р. професор Замойської академії Василь Рудомич віднотував у ній уже тільки дві стіни¹¹⁶. У XIX ст., відколи збереглися літературні, а також іконографічні перекази, стояла вже тільки одна з невеликими суміжними найближчими фрагментами прилеглих до неї. Ці рештки підірвано під час Другої світової війни. При цьому, звичайно, немало знищено й пов’язаний з ними культурний шар, щонайменше у найважливішій його частині – всередині самої вежі, де раніше ніяких досліджень не провадилося, принаймні результатів таких у літературі не віднотовано. З огляду на втрату самої споруди, вона не може бути вивчена докладніше у сукупності її реалій. Проте для ширшої інтерпретації існує набір достатньо переконливих аргументів й водночас – можливість залучення не використаних нових, дотепер не побачених моментів. Завдяки цьому втрачений загадковий об’єкт найближчої холмської околиці постає придатним для осмислення і включення до цілком конкретної історичної ситуації поза будь-якими потребами, як і можливостями, звичного “історичного ворожіння”, не пережитого ще й за актуального етапу наукових досліджень.

Розміри фундаменту – 12,4x11,8 м¹¹⁷ – вказують, що вежа навіть мала бути дещо більшою від літописної холмської – та за новішими обмірами

¹¹⁵ У текстах цитованих публікацій про матеріал, з якого зведено стіни храму, йдеться тільки загально. “Zarys najstarszej partii muru jest dobrze czytelny przez odmiennosc zastosowanego materialu budowlanego i różną grubość muru. Ściany prezbiterium: północna i południowa, będące dawniej ścianami zewnętrznymi świątyni, posiadają watek kamienny, czytelny do wysokości 4,15–4,30 m od podłogi prezbiterium”: *Rudnik S. Wyniki...* – S. 42.

“...świątynia spaska, nie została wystawiona w całości z równych, dużych, dobrze obrobionych kamieni”: *ibidem.* – S. 43. Так само тільки “кам’яні мур” згадав: *Ratajczyk W. Badania archeologiczne...* – S. 53, 54.

¹¹⁶ *Rudomicz B. Efemeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672.* – Lublin, 2002. – Cz. 1 (1656–1664) / Przeł z j. łac. J. Frocht.

¹¹⁷ *Ruszkowska U., Gotub S. Pozostałości wieży kamiennej w Chelmie-Bielawinie –*

сягала, нагадаємо, 11x12 м. При цьому варто пам'ятати, що холмська входила до ансамблю забудови резиденції, тоді як білавинській вже за розташуванням випало виразно скромніше призначення. Уже само це зіставлення вказує на її появу в період розбудови Холма й у контексті тогочасної будівельної активності на місцевому ґрунті. Додатковим посереднім аргументом за побудову Білавинської вежі власне при знаних холмських обставинах середини століття є походження більшості зафіксованої тут кераміки, за визнанням археологів, з другої половини XIII ст.¹¹⁸. Безперечно, для свого часу це був рідкісний об'єкт, хоча зведена на більшій відстані від міста вежа в Стовпі переконає, що для тогочасного Холма – не винятковий і не одиночий. До прикметних особливостей будівлі належить також використання в обрамленнях вікон і дверей, а водночас і склепіння четвертого поверху, глауконіту й цегли, званої “пальчаткою”¹¹⁹. Як перший, так і другий матеріал однозначно скеровують до забудови холмської резиденції.

На актуальному етапі дослідження холмського будівництва короля Данила Романовича та осмислення спадщини осередку вдається запропонувати засновані на конкретних переконливих аргументах міркування про походження та первісну функцію Білавинської вежі. Висловлений досі з цього приводу набір здогадів не має за собою ніяких аргументів. Ці зусилля виступають насамперед намаганням притягнути не вивчений у його реаліях та контексті і внаслідок цього послідовно “загадковий” об'єкт до певної, задалегідь вибраної історичної ситуації¹²⁰ за знаним принципом вдумування усіляких жахів за обмеженості конкретного знання.

Найважливішим моментом інтерпретації повинно стати визнання виняткового характеру самої будівлі та її як очевидного, так і безперечного взаємозв'язку з вежею холмської резиденції у значенні репрезентанта однієї традиції. Така споруда в найближчій околиці столиці могла виникнути тільки з волі та на потреби самого правителя. Не зайве нагадати, як після спалення Холма він, зайнятий організацією оборони від монгольської загрози, “не зміг” відбудувати вежі холмської резиденції. Тому, виходячи з обох наведених міркувань, випадало би визнати належність Білавинської вежі до часів короткого найвищого піднесення Холма й так само сприймати пам'яткою тогочасного холмського середовища – ще одним результатом будівельної активності засновника міста. Оскільки вежа резиденції поєднувала камінь з деревом у горішній частині, білавинську, вірогідно, випадало

próba utworzenia rezerwatu archeologicznego // Najważniejsze odkrycia... – S. 73.

¹¹⁸ Ibidem. – S. 74; Auch M. Wczesnośredniowieczna ceramika ze Stołpia // Zespół wieżowy... – S. 163.

¹¹⁹ Ruszkowska U., Gołub S. Pozostałości... – S. 74.

¹²⁰ Її перегляд див.: Ruszkowska U., Gołub S. Pozostałości... – S. 74–75. Вежу винятково здогадно в руслі тенденції, виявленої, як зазначалося, і в так само тільки гіпотетичних розмірковуваннях щодо

Спаської церкви, приписано королеві Юрієві Львовичу й віднесено до кінця XIII ст. чи початку наступного століття. Головним аргументом при цьому подано археологічні матеріали, які походять насамперед з другої половини XIII – першої половини XIV ст., хоча не випадало би дискутувати, що численні знахідки другої половини століття, виразно випереджуючи часи короля Юрія Львовича, заперечують слушність такої пропозиції й – зі свого боку – доводять її безпідставність.

б визнати молодшою, тобто спорудженою після неї. Це міркування підказує доволі докладний час її прояви, відсилаючи до періоду активнішого розвитку холмського будівництва упродовж 40-х – щонайпізніше першої половини 50-х років – перед пожежею міста в “курумсину війну”.

Чим тоді мала бути ця унікальна пам'ятка столичної околиці? У джерелах зафіксовані відомості про княжі заміські резиденції. Уже для святого Володимира Великого такою слугував літописний двір на Берестовім, де князь і помер¹²¹. Зберігала значення вказана резиденція і надалі¹²². Мабуть, це була звична для свого часу практика й Білавинську вежу (як і Стівпівську) випадає вважати головним об'єктом власне такого заміського укріпленого помістя холмського правителя. Згадуючи наведене свідчення літописця як “грады инья жижаи противоу безбожнымъ Татаромъ”¹²³, король не відбудував спаленої вежі холмської резиденції, не випадало би вдаватися до пошуку вірогідних “інших фундаторів”, яких потенційно нібито передбачає “не зауважений” у дотеперішніх висловлюваннях про обидві вежі їх безперечний холмський столичний контекст.

При цьому необхідно мати на увазі й той очевидний у його вимові аргумент, що всі відомі найдавніші західноукраїнські вежі споруджено як головні оборонні акценти резиденційних укріплень. Найяскравіше така функція виступає у холмській, як і, очевидно, – її менше відомій угровській попередниці¹²⁴. Принаймні, за наявними даними, тільки в останніх десятиліттях століття щось подібне стало з'являтися й у скромніших та віддаленіших осередках. Прикладами слугують Кам'янець з його званою збереженою і реконструйованою, існуючою донині літописною вежею, зведеною на цілком новому місці зусиллями князя Володимира Васильковича¹²⁵, Берестя, де заходами князя споруджено зафіксований винятково літописним переказом стовп аналогічної висоти¹²⁶, та Чарторийськ з усе ще не відшуканою вежею, зведеною стараннями його спадкоємця – князя Мстислава Даниловича¹²⁷. Проте усі вони постали за зовсім інших умов й засвідчують дальший розвиток та поглиблення відповідної традиції. На тлі окресленої у такий спосіб звичної практики обидві вежі холмської околиці – явище для західноукраїнських земель одинокі. Водночас воно відповідає тому винятковому становищу, яке посідає у ній і холмська резиденція. У такому – цілком очевидному, зрештою, – сенсі обидва зазначені об'єкти холмської околиці досі не зауважено.

Проте якщо для Білавинської вежі вказане походження й первісне призначення – внаслідок її актуальної доступності – вдається ствердити

¹²¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 115; Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1997. – Т. 1. – С. 130.

¹²² Прямо княжий двір на Берестовім віднотував тільки літописний запис про його спалення під час знаного половецького набігу 1096 р.: Ипатьевская летопись. – Стб. 221. Лаврентьевская летопись. – Стб. 231.

¹²³ Ипатьевская летопись. – Стб. 845.

¹²⁴ Принаймні найдокладніший опис її розташування вказує на саме таке призначення найстаршої із зафіксованих досі веж. Див.: Мазурик Ю., Остаюк О. Археологічні дослідження... – С. 59. Пор.: Александрович В. Угровський епізод... – С. 91–92. Докладніше див.: Його ж. Угровське будівництво...

¹²⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 876.

¹²⁶ Там же. – Стб. 927.

¹²⁷ Там же. – Стб. 938.

насамперед через запропоноване співставлення з холмською відповідницею, то для аналогічного трактування Стівпівської вежі існують, водночас, ще й істотні додаткові аргументи найперше археологічного (але не тільки) походження. Їх не використано при новіших дослідженнях вежі. Зрештою, з огляду поставленого при цьому головного завдання та очікуваних наслідків, відповіді на основні питання походження, датування та функціонування вежі дотеперішні публікації про неї, фактично, не дали¹²⁸. Щобільше, автори окремих текстів новітньої колективної монографії запропонували неузгоджені, взаємно суперечні погляди. Підсумкова інтерпретація, за якою вежа повинна бути залишком монастиря матері короля Данила Романовича, навіть відверто фантастична¹²⁹. Визнання можливості її спорудження з таким призначенням ще нібито навіть зусиллями князя Романа Мстиславовича, активність якого в цій околиці не засвідчена зовсім, взагалі виходить поза можливості наукового розгляду. До того ж, черницею, як відомо, княгиня стала тільки через приблизно півтора десятка років вдовування. З цих міркувань погляд на вежу як якусь нібито “династичну будівлю”¹³⁰ відсилає хіба що до “credo quid absurdum est”¹³¹. Тому опубліковані результати найновіших досліджень не так уже й наближають до реального з’ясування званої загадки. Хоча водночас вони зібрали більшість актуально доступних аргументів для інтерпретації “непіддатливого” об’єкта. Однак принципово нового осмислення при цьому не вийшло. Переважила сила традиції, інерція як попередніх, так і, хоча й нових з походження, проте задалегідь, без необхідного вдумливого осмислення і належного зваження прийнятих немало поспішних висновків.

Пропонована далі інтерпретація стівпівської вежі заснована на радикальному переосмисленні дотеперішніх поглядів на неї у контексті актуального сприйняття широкого історичного холмського досвіду. Хоча поки він відкритий тільки частково у донедавна мало відомій його найважливішій – позалітописній – матеріальній складовій, цього виявляється достатньо для принципово глибшої – на тлі пропонованих досі – інтерпретації стівпівського ансамблю¹³². Твердити про окремий архітектурний

¹²⁸ Александрович В. Здобутки... – С. 300–301.

¹²⁹ Там само. – С. 300–306; Його ж. Князь володимирський. – С. 66–74.

¹³⁰ Vuko A. Zespół wieżowy... – S. 327.

¹³¹ Ще більше до цієї ситуації відсилає давніше проголошення визнаного каплицею горішнього ярусу “баптистерієм” з пропозицією датування цього “баптистерію”... найпізніше на XII ст.: *Kutyłowska I. Wczesnośredniowieczne baptysterium w Stołpiu koło Chełma // Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1 XII 1995. – Chełm, 1997. – S. 19–32.*

¹³² Розглядаючи вежу й прилеглу до неї дерев’яну забудову як ансамбль холмської традиції часів короля Данила Романовича, не можна, водночас, не відкликатися до зовсім не відзначеного – окрім наведення першої літописної згадки про неї – у найновішому дослідженні давнішого контексту історії місцевості. Вона вперше зафіксована в літопису під 1204 р., коли белзький князь “Шлекандръ (Всеволодович – В. А.) приа Оугровескъ . Верещинъ Столпъ . Комовъ”: *Ипатъевская летопись. – Стб. 721.* Згадка про Стівп серед головних пунктів чималого регіону вказує на нього як одне з важливіших на той час поселень даного терену. Не випадає сум-

комплекс випадає, оскільки найновіші дослідження прилеглого безпосередньо до вежі терену додали до неї як практично єдиного доти об'єкта інтересу також засвідчену виразними рештками поєднану з нею унікальну дерев'яну забудову на задалегідь сформованій як основа для усього ансамблю відзначеній кам'яній платформі.

Найважливіші положення принципово нових поглядів засновані, найперше, на міркуваннях щодо веж як окремого явища холмського історичного контексту, уже викладено при розгляді аналогічних об'єктів у Холмі та Білявині. До висловленого варто долучити також отриманий при останніх дослідженнях переконливий аргумент археологічного походження. Вивчення віднайдені на терені стовпівського ансамблю кераміки допровадило до висновку "...o wykonaniu naczyń szklwionych znalezionych w Stołpiu przez warsztaty działające w Chełmie"¹³³. Разом з викладеними міркуваннями історичного та архітектурного родоvodu, вимовний "керамічний" аргумент співвідносить стовпівську вежу з холмською резиденцією, її власником і завдяки цьому переконливо вказує досить вузький конкретний час спорудження.

Однак на актуальному етапі осмислення архітектурного ансамблю в селі Стовп розмірковування про нього повинні бути доповнені ще одним рівнем. Не підлягає сумніву, що в певному сенсі стовпівський замський резиденційний комплекс як окрема самодостатня цілість поєднаний також із розташованим неподалік від нього розглянутим Спаським монастирем. Очевидно, сама поява монастиря власне тут теж якоюсь мірою могла відкликатися до зовсім невідомої – поза відзначеною найдавнішою скупією згадкою про місцевість¹³⁴ – давнішої її історії. Зіставлення стовпівської вежі як замської резиденції короля Данила Романовича з розташованою неподалік від неї підміською монастирською резиденцією холмського владика пропонує унікальний приклад такого поєднання. Пояснення, найочевидніше, випадало би шукати у зовсім не відомих нам особистих контактах державного та церковного зверхників. Однак в актуальній ситуації така можливість виходить, звичайно, поза межі доступного в пошуках серед наявних різномірних матеріалів. Проте навряд чи випадало би сумніватися у появі як замського княжого ансамблю з вежею, так і замського владичого монастиря приблизно водночас і як у відзначеному поєднанні, так і очевидній взаємозалежності один від одного.

За малочисельності літописних відомостей, вирішальне слово при вивченні усіх цих виняткових об'єктів холмської околиці, кожен з яких

ніватися, що саме ця не зауважена досі в такому контексті обставина мала відіграти вирішальну роль у появі за часів початкового піднесення Холма невеликого стовпівського замського резиденційного ансамблю. Зосередження уваги на ньому якось зовсім відсунуло, безперечно, не позбавлене інтересу питання про давніший, "докоролівський" Стовп. З тією ж відзначеною послідовністю не зайнялися й пізньосередньовічним заселенням тере-

ну, здатним теж стати певною підказкою й у тому контексті, котрий нас зараз цікавить. Як вказують наведені згадки, попри закономірний сталий інтерес до вежі, територія населеного пункту, в якому вона збереглася, під археологічним оглядом залишається не те що не дослідженою, а й навіть не привертала належної уваги.

¹³³ Auch M. Wczesnośredniowieczna ceramika... – S. 163.

¹³⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 221.

по-своєму істотно поповнює уявлення про місцеву традицію періоду її короткотривалого високого піднесення, безперечно, належить археологам. Останнім часом у Холмі вони роблять справді сенсаційні відкриття. Однак водночас, як переконає аналіз опублікованих підсумків новішого дослідження вежі у Стовпі, археологія поки не завжди виступає здатною до якнайповнішого виконання цього завдання¹³⁵. Готовність, на загал, виявляється не набагато більшою, ніж у її старшої подруги історії – до адекватного відчитання головного джерела відомостей про Холм – присвячених йому сторінок Галицько-Волинського літопису.

Щодо будівельних аспектів активності тогочасного холмського середовища, то світське та церковне білокам'яне будівництво й окремі елементи опорядження храмів безперечно західного походження вказують на безпосереднє запозичення також і з європейського культурного досвіду. Відомості про цю сторону холмської традиції цілком обмежені й доступний підбір поодиноких фактів уявлення про властиве місце західного елемента в мистецькому синтезі на місцевому ґрунті не дає. Своєрідне поєднання відзначених двох начал при незаперечному послідовному домінуванні наповнення східнохристиянського культурно-історичного родоводу для західноукраїнського регіону того часу, звичайно, не було новим. Воно приртаманне вже практиці XII ст., знаній нині насамперед із загальновідомої спадщини мурованої церковної архітектури. Проте, в ході зазначеного історичного зближення із Заходом від 1230-х років, у Холмі, який, можна ствердити, з'явився на тлі цього процесу, певною мірою навіть – як його дітище, такий синтез виступає не тільки значно виразніше та багатосторонніше, а й водночас засвідчений немало ширшим – у порівнянні з попередньою епохою – істотно розбудованим спектром виявів.

Аналіз, на загал, скромних, хоча й виняткових для епохи переказів Галицько-Волинського літопису та нечисленних пам'яток (до того ж, як холмська резиденція, поки не завжди доступних у їх рештках, або ж необґрунтовано поданих на зразок погляду про призначення стовпівської вежі на "монастир" для вдови князя Романа Мстиславовича¹³⁶) послідовно переконає у винятковості холмського середовища як явища історії і культури не тільки України, а й тогочасної Східної Європи. Однак воно достатньо поверхово засвідчене в писемних джерелах, а можливості інших потенційних напрямів його вивчення досі використано мало. До того ж, прикладені

¹³⁵ Уже була нагода відзначити, що практиковані методи роботи археологів не у всьому прийнятні: *Александрович В. Здобутки...* – С. 298 (на матеріалах публікації стосовно Преображенської церкви в Спасі біля Холма). Зрештою, наведено й давніший голос з цього приводу, який прозвучав з польської сторони (*Gołub S. Archeologiczne badania...* – S. 298–300). Причому, це стосується не тільки підсумкових публікацій, а насамперед досліджень безпосередньо на об'єктах, так

чи інакше неминуче поєднаних із неунікненим нищенням історичних культурних напастувань через вилучення з них "скарбів". Ту ж ситуацію зауважено й на матеріалах студій в іншому з найважливіших осередків української традиції княжої доби на території нинішньої Польщі – Перемишлі: *Його ж. "Przemysł wczesnośredniowieczny"* ... – С. 337–339.

¹³⁶ Найдокладніше з приводу цієї безпідставної версії див.: *Александрович В. Здобутки...* – С. 290–296.

зусилля з різних причин (але найчастіше насамперед через “нелюдську дію людського фактору”) далеко не завжди пропонували прийнятні результати. На тлі дотеперішніх усе ще скромних здобутків на відповідному поприщі можна б сподіватися на перспективи археологічних досліджень. Проте, як переконують опубліковані досі результати навіть найновіших опрацювань, відповідні матеріали вимагають розширення їх фонду з використанням існуючих для цього потенційних можливостей та подальшого об’єктивного безстороннього осмислення виняткових об’єктів в усій сукупності реалій і поглибленого засвоєння нечисленних унікальних позицій холмської будівельної спадщини – існуючих досі, археологічно засвідчених решток втрачених та відзначених тільки в скупому літописному переказі¹³⁷.

На жаль, літописець обмежився винятково загальною фразою, констатуючи відбудову Холма після пожежі 1256 р. “...обнови и цркъвь всѣи . пискоупомъ Иваномъ . и паки помоливса Боу . и созда . и твржь^{III} и выща...”¹³⁸. Показово, однак, що йдеться про відбудову одинокого храму, – собору. Той функціонував надалі, поки щойно перед серединою XVIII ст. не поступився місцем новій будівлі¹³⁹. Відповідних заходів щодо інших церков у тексті не відзначено й ніяких відомостей про них після пожежі немає¹⁴⁰. Оскільки при цьому мимохідь згадано, що зайнятість зведенням інших укріплень “протиово безбожнѣмъ Татаромъ” не дозволила відновити вежі холмської резиденції, до відбудови інших храмів, загалом, навіть могло й не дійти. Посереднім аргументом на користь такого висновку здатне стати винайдення при археологічних дослідженнях П. Покришкіна на терені резиденції чималої кількості переплавленої міді, у якій тоді на підставі знаної літописної вказівки про “поміст” з міді й олова схильні були вбачати рештки спаленого храму святого Іоана Златоуста¹⁴¹. Втім, у цьому не побаченому дотепер “загадковому” питанні уся надія тільки на майбутні археологічні відкриття.

Значно вимовнішою виявилася принагідно вказана причина залишеної не відбудованою вежі холмської резиденції – король “... вежь же такое . не возможе создати . бѣ бо грады иньяа жижаи протиово безбожнѣмъ Татаромъ . за то не созда ея”¹⁴². Попри лаконічність самого переказу, він виразною казує на провадження у другій половині 1250-х років, у період після нападу Куремси, активного оборонного будівництва. Про конкретні об’єкти випадає тільки здогадуватися на підставі посередніх дотичних відомостей. Найважливішою з них є вимога Бурундая ... “уже есте мои мирници . размечете^K города своѣ всѣ . Левъ розмета . Даниловъ и Стѣжекъ . ѿтолѣ же пославъ . Львовъ

¹³⁷ Докладніше див.: *Александрович В.* Здобутки... – С. 289–301.

¹³⁸ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 845.

¹³⁹ Найдокладніше про неї див.: *Красны Р.* Katedra unicka w Chełmie. O problemach badań nd architekturą sakralną Kościoła grekokatolickiego w XVIII w. // *Sztuka kresów wschodnich.* – Kraków, 1998. – Т. 3: *Materiały sesji naukowej Kra-*

ków, październik 1996. – S. 205–219. Пор.: *Skrabski J.* Paolo Fontana nadworny architekt Sanguszków. – Tarnów, 2007. – S. 178–180.

¹⁴⁰ На їх сліди натрапив Петро Покришкін, проте докладнішого дослідження віднайдених решток не проведено: *Раннопорт П. А.* Холм. – С. 318. Надалі до них не зверталися.

¹⁴¹ *Раннопорт П. А.* Холм. – С. 321.

¹⁴² *Ипатьевская летопись.* – Стб. 845.

розмѣта . а Василко пославъ Креманѣчь розмета . и Лоуческъ”¹⁴³. Окрім того, як уже згадано, знищено також укріплення Володимира. Далі Бурундай пішов до Холма, але місто хитрістю й цього разу вдалося врятувати¹⁴⁴. Інших фортець літописна розповідь при цьому не згадує, що сприймається своєрідною суперечністю з наведеною вказівкою про чималі оборонні будівельні зусилля короля Данила акурат перед тим. Розв’язати зазначене протиріччя на підставі доступних джерел не вдається. Можливо, щось у цьому, знову ж, допоможуть з’ясувати майбутні ширші археологічні дослідження.

Присутність серед знищених на вимогу наїзників фортець Львова можна трактувати насамперед свідченням істотної позиції не так давно закладеного міста в оборонній системі Галицько-Волинської держави. Проте не випадає відкидати й вірогідність того, що монголам тут мало залежати найперше на знищенні укріплень осередку володінь князя Лева Даниловича. Львів варто сприймати власне в такому контексті й немає ніяких підстав пов’язувати місцеве будівництво безпосередньо з особою короля Данила Романовича як це здебільшого без належного заглиблення у ситуацію пропонувалося донедавна. Принаймні новіший досвід осмислення перших десятиліть історії Львова послідовно переконує, що він був містом князя Лева. Причетність до його виникнення короля-батька, звичайно, не випадало би відкидати, особливо з огляду молодості князя Лева на початках його самостійної активності. Проте Львів з’явився поза володимирсько-холмським – “власним” – головним тереном активності короля як єдиний для свого часу такий організм. Тому навіть з цього огляду – незалежно від висловлених давніше поглядів – навряд чи випадало би вбачати якусь значнішу особисту участь “холмського володаря” у подальшій розбудові новозакладеного осередку¹⁴⁵, особливо за умов заключного періоду життя.

Проведений огляд наявної сукупності фактів до історії холмського будівництва короля Данила Романовича показує виняткову скупість доступного фонду відомостей. Так само тільки в окремих випадках їх вдається доповнити результатами археологічних досліджень. На тлі того, що останнім часом привідкривають зусилля археологів на ґрунті Холма, потенційний фонд археологічних матеріалів скупістю не поступається писемним свідченням. Хоча, як переконують можливі висновки з їх опрацювання, тут існує чималий, поки надто скромно використаний потенціал поглиблення зусиль у студіях, оскільки ширше археологічне вивчення Холма та важливих об’єктів його околиці ще немало попереду. Однак, попри випадковість та уривчастість наявних відомостей, аналіз літописних переказів – у поєднанні з результатами археологічних та загальноісторичних досліджень із залученням найновіших підходів до осмислення відповідного комплексу явищ – дає змогу вперше на конкретних прикладах розглянути поодинокі на різний спосіб зафіксовані аспекти будівельної традиції холмського середовища короля Данила Романовича як

¹⁴³Ипатьевская летопись. – Стб. 849. Згадка князя Лева Даниловича тут сприймається доказом належності обох укріплень на той час до його володінь: *Dombrowski D. Krol...* – S. 417, przyp. 1119.

¹⁴⁴Ипатьевская летопись. – Стб. 845, 851–852.

¹⁴⁵Див.: *Войтович Л. Лев Данилович, князь галицько-волинський* (бл. 1225 – бл. 1301). – Львів, 2014. – С. 56–62.

єдиного протяжного – з врахуванням “вихідного” володимирського досвіду – в його історичній еволюції окремого самостійного феномена.

За результатами проведених досліджень вловимі початки, чи принаймні, передісторія явища, припадають ще на “вступний” для самого Холма, ранній володимирський період, де відповідний напрям активності молодого тоді правителя не засвідчений, однак, джерельними переказами (тому навіть у новіших зверненнях до теми він нерідко надалі не існує¹⁴⁶). На нього здатні вказати тільки археологічно зафіксовані рештки нечисленних пам’яток, що їх з різною імовірністю вдається віднести до свідчень зазначених зусиль майбутнього короля. На поодиноких таких фактах й вірогідних не відомих нам інших заходах такого характеру вироблялися основи майбутньої будівельної традиції. Й водночас складався той кадровий потенціал, який використовувався і в пізніших роботах, втім визначальних, найпоказовіших для аналізованого аспекту культурних зусиль епохи – в Холмі та його околиці.

Ранній володимирський досвід примножила маловідома будівельна практика “угровського епізоду”, принісши першу для середовища майбутнього короля муровану, та ще й з цегли, оборонну вежу в ансамблі резиденції і принаймні один цегляний храм. Вони розпочали на місцевому ґрунті світське й церковне цегляне будівництво, невдовзі продовжене спорудженням холмського собору. Так виявилися засвідченими винятково археологічно не відзначені в лаконічній літописній розповіді невідомі до того початки цегляного церковного будівництва на західноукраїнському ґрунті загалом, вказавши на уже давніше зауважену за матеріалами дещо пізнішого часу¹⁴⁷ появу нового для місцевого середовища напряму будівельного досвіду. Очевидно, не тільки ця “цегляна” сторона угровської будівельної практики була продовжена надалі на холмському ґрунті. Однак про Угровськ відомо надто мало, оскільки багатообіцяючі, як випадає визнати за оприлюдненими досі й доступними матеріалами, дослідження його території перервано, фактично, ще на самих початках.

Проте, незалежно від очевидного і безперечного давнішого досвіду, навіть у контексті скупих літописних переказів та ще більше попередніх результатів новіших археологічних відкриттів будівництво Холма немало виходить поза стандарт звичних донедавна уявлень про традицію епохи й виявляється винятковим явищем для усього тогочасного східноєвропейського простору. Те, що вже вдалося віднайти археологам, вказує на необхідність докорінного переосмислення заснованих насамперед на коментуванні літописного викладу дотеперішніх зовсім скромних уявлень про будівельну традицію столиці короля Данила Романовича. Повноцінні висновки можна буде робити, звичайно, тільки після оприлюднення матеріалів археологічних

¹⁴⁶ Характерним прикладом є новіша коротка пропозиція систематизації відомостей, заснована винятково на матеріалах “молодшого” холмського контексту: Домбровски Д. Учредительная деятельность... – С. 126–146.

¹⁴⁷ Малевская М. В. Применение брус-

кового кирпича в архитектуре Западной Руси второй половины XIII–XIV в. // Советская археология. – Москва, 1989. – № 4. – С. 212–222; Ратнопорт П. А. О времени появления брускового кирпича на Руси // Советская археология. – Москва, 1989. – № 4. – С. 207–211.

досліджень у Холмі та їх зіставлення зі скромнішими об'єктами холмської околиці, насамперед, як стає дедалі очевиднішим, усе ще недооціненими у відповідному контексті Преображенською церквою у Спасі та оборонними вежами в сусідньому з ним Стівпі й Білавині.

На жаль, немає відомостей про оборонне будівництво холмської традиції поза самим Холмом окрім обох розглянутих веж найближчої міської околиці. Надто лаконічна літописна розповідь тільки принагідно згадує про нього як можливий факт холмської дійсності останнього періоду біографії короля, відзначаючи, що після спалення резиденції він не відбудував літописної вежі, “грады иныа жижаи противоу безбожnymъ Татаромъ”. Конкретні об'єкти “будівельних” зусиль заключного періоду життя короля – за винятком зафіксованої у літописному оповіданні відбудови холмського собору – не відомі.

Цілком “загадковий” зафіксований винятково наведеним надто лаконічним переказом заключний епізод будівельної активності короля Данила Романовича якоюсь мірою можна співвіднести і з його холмським середовищем. Щонайменше він скеровувався з Холма й, очевидно, немало виводився з нього, оскільки від 1240-х років інтереси короля незмінно зосереджувалися на місцевому ґрунті. Водночас цей надто скромно відображений у джерелах фінал майже сорокалітньої будівельної активності видається показовим для відповідної проблематики в середовищі володаря загалом й розбудованого холмського епізоду зокрема. Попри звичну скромність доступних відомостей, вимовний у багатьох моментах літописний переказ однозначно подає будівництво одним з усвідомлених важливих аспектів тогочасного історичного процесу. Тільки звичним “випадковим” збігом обставин він виявився серед тих, що не отримали докладнішого відображення у джерелах. Фактично, щойно розпочате активніше поповнення комплексу відомостей про відповідний аспект історичного контексту завдяки археологічним дослідженням, зі свого боку, здатне додати важливий акцент до зусиль з вироблення загального образу традиції. Особливо з огляду на актуальний стан відповідної роботи.

Однак, як незмінно виявляється на певних етапах еволюції наукового знання, суть проблеми не в малочисельності наявних відомостей. Вона коріниться найперше в спроможності використати їх переказ, максимально залучити до осмислення того чи іншого конкретного явища усю повноту закладеної і нерідко немало “прихованої” у корпусі наявних відомостей інформації. Новіші студії над холмським літописом короля Данила Романовича дали немало як негативних, так і позитивних прикладів такого підходу. Можливість значно глибше розглянути окремі аспекти обраної проблеми немало виступає результатом і наслідком здобутого при їх проведенні досвіду, доповненого результатами вивчення інших сторін традиції, зокрема, нововідкритого в його скромних виявах мистецької практики та здобутих здебільшого останнім часом різномірних матеріалів археологічного походження.

Попри скромне відображення у джерелах та автентичних пам'ятках, у запропонованому сприйнятті будівельні сторінки історії короля Данила Романовича холмського періоду його біографії виступають важливою

стороною різнопланової активності знаменитого володаря Галицько-Волинської держави. Внаслідок цього його зусилля на відповідному напрямі здатні додати істотні штрихи до яскравої індивідуальності найвизначнішої постаті української історії XIII ст., як і водночас – загального контексту епохи. З цього огляду будівельні зусилля короля заслуговують всілякої уваги й поглибленого дослідження, яке, зокрема, стимулюють найновіші несподівані відкриття на терені столиці. Щобільше, він виступає одним з ранніх виявів зазначеного головного напрямку інтересів заключних десятиліть правління холмського володаря разом зі знаменитим літописним описом прибуття до Холма “приходаїв”, втім і вихідців з Європи, за часів найактивнішого розвитку середовища зразу ж після монгольського набігу¹⁴⁸.

“Відкриття” холмського будівельного досвіду середовища короля Данила Романовича водночас має й очевидне ширше значення для актуального стану наукової традиції та перспектив її подальшого розвитку. Воно на конкретних яскравих прикладах показує немало ширші, ніж практикувалося досі, можливості аналізу літописних переказів, поглиблення їх сприйняття у зіставленні з позалітописними відомостями, залучення до аналізу поодиноких аспектів традиції археологічних матеріалів та даних суміжних історичних дисциплін. Викладений підсумок осмислення поодиноких зафіксованих на різний спосіб виявів холмської будівельної історії короля Данила Романовича пропонує за багатьма ознаками міждисциплінарний підхід із залученням ширших можливостей дослідження. На актуальному етапі еволюції наукового знання це оптимальний хід, здатний гарантувати проникнення у недоступні дотепер акценти і нюанси давно минулої епохи й зафіксовані у різномірний спосіб окремі її факти і явища.

Запропонована тут постать короля Данила Романовича як холмського будівничого пропонує реконструкцію, засновану на таких деталях і дотичних переказах. Її особливість – у відсутності оглядання на давніші авторитети з незмінним безкритичним повторенням їхніх помилок та примноженням цього наріжного елемента “традиції” уже своїми власними помилками (з претензією на визнання серед авторитетів). Вона покликана стати реалізацією зрозумілого намагання віддати належне центральній особистості західноукраїнської історії княжої доби через сім з половиною століть після того, як усе, що йому випало звершити, стало надбанням минулого, перейшовши до реалій, покликаних “живити” віддалені покоління нечисленних істориків та зацікавлених.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

¹⁴⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 843. Нові деталі в аналізі цього переказу від-

значено: Александрович В. Мистецькі сюжети... – С. 45–47; Його ж. Холм... – С. 166–173.